

Alman Dışişleri Bakanlığı Politik Arşivi Belgelerinde 1915 Ermeni İsyancı ve Ermenilerin Zorunlu Göçünde Almanların Rolü

Selami Kılıç*

Özet

Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı topraklarında Türkler ve Ermeniler arasında istenmeden yaşanan birtakım olayların, çekilen acıların, karşılıklı çatışma ve boğazlaşmaların, bütün bu olumsuz gelişmelerinin nedenlerinin araştırılması, yerli ve yabancı kaynaklar doğrultusunda bilimsel çalışmaların yapılarak, tarafsız değerlendirmelerde bulunulması, tarihi gerçeklerin artık gün ışığına çıkarılması gerekmektedir.

Sadece Türkiye ve Türklerin değil, bundan 100 yıl önce yaşanan insanlık trajedisinde payı olan herkesin tarihi ile yüzleşmesi, sorunların, sorumluların ve sorumlulukların bilimsel çalışmalarla ortaya konulması artık kaçınılmazdır.

Her ne kadar bugüne kadar Türk-Ermeni ilişkileri konu başlığı altında birçok bilimsel çalışma yapılmışsa da yukarıdaki konunun pek fazla araştırılmadığı ve yeterli derecede bilimsel çalışmanın yapılmadığı ve/veya bugüne kadar yapılan az sayıdaki incelemenin tarafsız olmadığı ve

bunların birtakım suçlamalar karşısında durumu kurtarmaya ya da kendini aklamaya yönelik bazı sıradan yayınların olduğu gerçeği saptanmıştır.

Tüm bu saptamalar doğrultusunda "Tarihi olaylar saptırılmadan, siyaset aracı yapılmadan (ki konu gereğinden fazla politize edilmiş, âdeta rant haline getirilmiştir) olduğu gibi yansıtılmalıdır" gerçeğinden hareketle bu oldukça hassas konu, başta Alman arşiv belgeleri olmak üzere diğer birincil kaynaklar çerçevesinde ele alındı ve tarafsız bir değerlendirme yapılarak, olaylar olduğu gibi aktarılmaya çalışıldı.

Giriş

Osmanlı topraklarında çeşitli soy, dil ve dine mensup kavimler asırlarca huzur içinde yaşadı. Osmanlı yönetiminde en geniş hoşgörü ve iyi muamele Ermenilere gösterildi ve XIX. yüzyılın ikinci yarısına kadar Türkler ile Ermeniler arasında herhangi bir düşmanlık söz konusu olmadığı gibi Ermeniler "millet-i sadıka (treue Nation)" olarak tanındı. Ancak Fransız ihtilali ile tüm dünyaya yayılan milliyetçilik akımı etkisini Osmanlı Devleti'nde (öncelikle ve özellikle Müslüman olmayan unsurlar) de gösterdi. Balkanlardaki Hıristiyan topluluklara tanınan birtakım siyasal ayrıcalıklar ve dahası Yunanistan'ın bağımsızlığını kazanması Ermeniler için de özendirici oldu.

Ermenilerin Osmanlı Devleti'nden ayrılma isteğinin ilk açık belirtisi 1877-78 Osmanlı-Rus savaşı sonucunda ortaya çıktı. 13 Temmuz 1878'de imzalanan Berlin Antlaşması'nın 61. Maddesinde Doğu Anadolu'da Ermenilerin oturduğu yerlerde ıslahlar yapılması öngörülmekteydi. Böylece bu antlaşma gereğince ilk defa Ermeni sorunu uluslararası siyasal bir problem olarak ortaya çıkmış oluyordu¹.

Ermeniler Doğu Anadolu'da bağımsız bir devlet kurmak hayaliyle, Avrupa ve Ame-

(*) Prof. Dr. Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü. drselami@atauni.edu.tr

(1) M. Kemal Öke, *Ermeni Meselesi 1914-1923*, Aydınlar Ocağı Yayınları, Ankara, 1986, s. 98.

rika'da örgütlenerek yoğun propaganda faaliyetlerine giriştiler. Sırf propaganda ile hedeflerine ulaşamayacaklarını düşünen, milliyetçiliğin yanı sıra Marksizm'in de etkisinde kalan Ermeni ihtilalcileri Hınçak ve Taşnaksutyun cemiyetlerini kurarak, bunların öncülüğünde İstanbul'da ve Anadolu'nun çeşitli yerlerinde birtakım geniş çaplı ayaklanma girişimlerinde bulundular. Ermenilerin bu isyanları, Avrupa'nın dikkatini çekmek ve Avrupa'nın Osmanlı Devleti'ne müdahalede bulunmasını sağlamak amacına yönelik girişimlerdi².

Osmanlı Devleti, Birinci Dünya Savaşına girdikten sonra Ermeni komitelerinin düşmanla işbirliği ettiğine dair haberler Bâb-ı Âli'ye ulaştıkça ve Anadolu'da birbiri ardı sıra isyanlar çıktıkça hükümet, gittikçe telaşlanıyor ancak olayların durulacağını varsayarak, kesin önlemler almak yoluna gitmiyordu³. Fakat savaş patlak verdiğinde, Ermeni milliyetçileri Doğu Anadolu'da bir Ermeni devleti kurulması olanağını Rusların zafer kazanmasında görüyorlardı. Birkaç bin Ermeni Rus ordusuna katılmıştı⁴. Ermeniler Osmanlı ordusunda firar etmekte ve Osmanlı birliklerinin gerisinde gerilla faaliyetleri olmaktadır. Bu durum karşısında Osmanlı Hükümeti, Dâhiliye Nazırı Talat Paşa'nın girişimiyle savaş bölgesindeki bütün Ermeni halkının Suriye'ye göç ettirilmelerini kararlaştırdı⁵.

1915 Ermeni Huzursuzlukları, Van İsyanı ve Sonuçları

Almanya'nın başta Erzurum olmak üzere Doğu'da önemli merkezlerde bulunan Konsolosluklarından (Samsun, Trabzon, Sivas, Musul, Halep vs.) İstanbul'daki Alman Büyükelçiliğine veya doğrudan doğruya Alman Dışişleri Bakanlığına gönderilen ve bugün Berlin'de, Alman Dışişleri Bakanlığı Politik Arşivinde bulunan konsolosluk raporları; Büyük Savaş sırasındaki siyasi ve askeri gelişmeleri yansıtan önemli dokümanlar arasında yer alır. Özellikle Erzurum'dan gönderilen raporlar, Erzurum'un Alman Büyükelçiliğinin

istihbarat merkezi konumunda olması nedeniyle daha da büyük önem arz etmektedir. Ancak, savaş sırasında Türkiye'de istenmeden yaşanan birtakım olumsuzlukları, Türkler ve Ermeniler arasında karşılıklı çekilen acıları, çatışma ve boğazlaşmaları da yansıtan söz konusu raporlar kullanılırken; dikkatli davranmak, özenli bir araştırma yapmak, daha doğrusu bu raporlardan yararlanırken şüpheci bir yaklaşım sergilemek ve belgeleri değerlendirirken diğer birincil kaynakları da göz ardı etmemek gerekir⁶.

(2) *Ermeni Komitelerinin A'mal ve Harekâtı*-İhtilaliyesi, Hazırlayan: H. Erdoğan Cengiz, Ankara, 1983, s. 21- 48; Esat Uras, *Taribte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, İstanbul, 1987, s. 458-531; Kâmuran Gürün, *Ermeni Dosyası*, Ankara, 1983, s. 130-168; Öke, *Ermeni Meselesi*, s. 94-97.

(3) Öke, *Ermeni Meselesi*, s. 141-143.

(4) 1915 Şubatı başlarında Rus gazetelerinde; büyük miktarda Ermeni'nin Türk bölgelerinden Rus-Kafkas topraklarına kaçıklarına (iltica ettikleri) yeniden dikkat çekiliyordu. Avrupa'daki Ermenilerin her zaman İtilaf Devletleri tarafında buldukları ve kısmen de olsa Fransız ordusunda görev aldıkları haberlerini sayfalarına taşıyan söz konusu gazetelerde; Duma'nın toplantısında Türkiye Ermenilerinin kendi istekleriyle Rusya'nın tarafında yer aldıkları açıkça dile getiriliyor ve Türkiye'yi üvey, Rusya'yı öz anneleri olarak gören Ermenilerin bilinçli bir şekilde Türkiye'ye ihanet ettikleri belirtiliyordu. Diğer taraftan yabancı topraklarda olsalar da Ermenilerin tamamının bütün güçleriyle Türklere karşı çarpışmalara katılmak istemelerinin de olanak dışı olmadığı vurgulanıyordu (Auswärtiges Amt Berlin an die Kaiserliche Botschaft von Konstantinopel, Berlin, den 24. Februar 1915, PA- AA, Armenien, R. 14085, Bd. 36, Türkei, Nr.183). 28 Ocak/10 Şubat 1915 tarihli Novoe Vremja gazetesi de Duma'daki Ermeni temsilcisi Papadzanow'un Ermeniler adına yaptığı konuşmanın tam metnini yayınlıyor ve bu konuşmada Türkiye ve Rusya Ermenilerinin Rusya ve diğer Batılı Devletlerin yanında Türkiye'ye karşı savaşmaya hazır olduklarının açıkça dile getirildiğini yazıyordu (Rede des Vertreters der Armenier in der Duma. Novoe Vremja vom 28. Januar/10 Februar 1915, PA- AA, Armenien, R. 14085, Bd. 36, Türkei, Nr.183).

(5) Erik Jan Zürcher, *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1995, s. 170.

(6) Hem söz konusu konsolosluk belgeleri hem de Osmanlı topraklarında (Maraş, Elazığ, Van, Muş, Urfa, Halep) bulunan Alman Protestan kurum ve kuruluşları (yetimhaneler, eğitim ve sağlık kurumları) çalışanlarının misyoner raporları; sevk ve iskâna tabi tutulan Ermeni kabilelerine karşı katliam yapıldığı varsayımıyla abartılı anlatımlar, uçuk rakamlar, yapıldığı iddia edilen korkunç imha ve mezalim söylentileri ile doludur. Başta Halep Konsolosu Walter Röfler'in ayrıntılı raporları olmak üzere hemen hemen tüm konsolosluk ve misyoner raporlarındaki korkunç ve bir o kadar da ürkütücü anlatılar; duymalara, söylentilere ve yine her ne hikmetse Ermenilere yapıldığı iddia edilen kitlesel kıyımın bir şekilde kurtulan Ermeni görgü tanıklarının ifadelerine dayandırılmaktadır. Ermeni sürgünlerinin göç yollarında imha edildiğini kanıtlamaya çalışan bu raporların ana temasını ise aklın ve mantığın kabul etmeyeceği öldürme ve/veya yok etme sahneleri (Karadeniz'de, Fırat'ta vs. boğma/boğulma, topluca kurşuna dizme, âdeta koyun gibi boğazlama, çarşıya germe! kesici ve delici aletlerle öldürme, zorla İslamlaştırma... talan, yağma, çapul, tecavüz vb.) oluşturmaktadır. [Örnekler için bkz: Kaiserlich Deutsche Konsulat (Röfler) an den Reichkanzler Herrn von Bethmann Hollweg, Aleppo, (Halep) den 27. Juli 1915, PA- AA, Armenien, R. 14087, Bd. 38, Türkei, Nr.183; Deutscher Hilfsbund für christliches Liebeswerk im Orient E.V. an das Auswärtige Amt, Frankfurt a. Main, 20. August 1915, PA- AA, Armenien, R. 14087, Bd. 38, Türkei, Nr.183 (Anlage-Ek: 1-5); von Schmidt Elskop an z.g.K. Herrn G.L.R. Göppert, Berlin, den 19. März 1918, PA- AA, Armenien, R. 14099, Bd. 50, Türkei, Nr.183].

Alman Büyükelçisi Hans von Wangenheim, 22 Nisan 1915'te Erzurum Konsolosluğundan ulaşan bilgileri 24 Nisan'da Alman Dışişleri Bakanlığına bildirmekteydi:

“Van ve çevresinde (muhtemelen Rusların kıskırtmaları ile) Ermeni huzursuzluğu baş göstermiştir. Sokak çatışmaları çıkmış, telgraf telleri sabote edilmeye başlanmıştır. İçişleri Bakanlığı bu bilgileri doğrulamış, ancak şimdilik gizli tutulması ricasında bulunmuştur.”⁷

Van'daki Ermeni huzursuzluğu hakkında Erzurum'dan içişleri bakanlığına ulaşan haberin doğru olup olmadığı belirleninceye kadar bu bilginin kısa süreliğine gizli tutulması ricasında bulunulduğunu belirten Büyükelçi Wangenheim, Alman Başbakanına şunları yazıyordu: Jandarmaya saldırılar gibi birtakım istenmeyen olaylar son günlerde artmaya başladı ve gün geçtikçe de büyük bir kargaşaya dönüşme eğilimi gösterdi. Silahlı çatışmalar başlangıçta Çatak ve Van Vilayetinin güneyindeki Vostan yerleşim bölgelerinde ortaya çıktı ve daha sonra bizzat Van'da ayaklanmaya dönüştü. Ermeniler bombalama girişimlerinde de bulunarak, bazı kamu binalarıyla postaneyi tahrip ettiler. Sokak çatışmalarında ordu birlikleri 20'den fazla kayıp verdi. Bu üzücü olaylar üzerine kısa bir süre önce Van'a geri dönen (o sırada İran'da bulunmaktaydı) ve çok enerjik bir şekilde harekete geçen Vali Cevdet Bey, yakın bir gelecekte olayların yatışacağını ve düzenin yeniden sağlanacağını ümit ediyor. Bu sırada Hıristiyanların katledilebileceği varsayımı gibi bir takım olumsuzlukların önlenmesi için her şeyden önce ordu birlikleri arasında disiplinin sağlanması düşüncesi de ön plana çıktı. Bölgedeki güvenilir bilgi kaynağım, Van'da bulunan birliklerin çok iyi disiplinize edilemediğini ve bu yüzden belki birtakım taşkınlıkların çıkabileceğini düşünüyör⁸.

Van Vilayeti'ndeki Ermeni ayaklanması ve yaşanan birtakım olumsuz gelişmelerle

ilgili haber akışı devam ediyordu. İstenmeyen olaylar ve yaşanan olumsuzluklar bölgeden ulaşan haberler doğrultusunda Erzurum'dan İstanbul'a anında aktarılıyordu: Van Vilayeti'ndeki resmi makamlar huzursuzluğun çıkmasından önce bazı Ermenileri tutukladı. Tutuklananlardan üçü polis kontrolünde sevk edilirken yaşamlarını kaybetti. Bunlar arasında daha önce çete reisi olarak öne çıkan biri de bulunuyordu. Çatışmalar sırasında Ermeni Mahallesi kuşatıldı ve içlerinde Osmanlı Bankası şube binasının da bulunduğu 250 bina ev tahrip oldu. İçişleri Bakanı bu ayın (Nisan) 28'inde Van'da bazı hoş olmayan gelişmelerin yaşandığını ve her iki taraftaki kayıpların çok miktarda olduğunu, 400'den fazla Ermeni'nin hayatını kaybettiğini ancak ordunun da birkaç yüz askerini yitirdiğini, bununla birlikte disiplin sağlandığından herhangi bir katliamdan söz edilemeyeceğini, Ermenilerle Ruslar arasındaki sıkı işbirliği göz önünde bulundurulduğunda bunun doğru olarak kabul edilebileceğini, Van'daki ayaklanma ile eş zamanlı olarak Kafkasya'da da etkili bir askeri harekâtın başladığını baş tercümana bildiriyordu⁹.

Başta Van ve çevresi olmak üzere Anadolu'nun her tarafında büyük bir Ermeni huzursuzluğunun yaşandığı, Rusların kıskırtmaları ile Ermenilerin ayaklandıkları, Van'daki çatışmaların şiddetlenerek devam ettiği haberleri Erzurum Konsolosluğundan İstanbul'a ulaşmaktaydı. Türk kuvvetlerinin kaybının ölü ve yaralı olmak üzere altı yüzü bulduğu, Kayseri ve Diyarbakır'da büyük silah depolarının ortaya çıkarıldığı, Osmanlı Hükümetinin Ermeni ayaklanmalarına karşı birtakım önlemler aldığı, Erzurum'da iki yüz kişinin tutuklandığı, Ermenilerin büyük yerleşim merkezlerinden sevk ve iskânlarına devam edildiği ve onların yerlerini Müslüman

(7) Der K. Botschafter an Auswärtiges Amt, Pera, den 24. April 1915, PA-AA, Armenien, R. 14085, Bd. 36, Türkei, Nr.183.

(8) Kaiserlich Deutsche Botschaft an den Reichskanzler von Bethmann Hollweg, Pera, den 24. April 1915, PA-AA, Armenien, R. 14085, Bd. 36, Türkei, Nr.183.

(9) Kaiserlich Deutsche Botschaft an den Reichskanzler von Bethmann Hollweg, Pera, den 30. April 1915, PA-AA, Armenien, R. 14085, Bd. 36, Türkei, Nr.183.

göçmenlerin aldığı yine Erzurum'dan ulaşan haberler arasındaydı¹⁰.

Van'ın Ruslar tarafından işgal edildiği, Türklerin askeri durumunun elverişsiz olduğu, Ruslarla işbirliği yapan Ermenilerin Müslümanları katlettikleri, seksen bin Müslüman'ın Bitlis'e doğru kaçtıkları 18 Mayıs 1915'te Erzurum'dan İstanbul'a, oradan da Alman Dışişleri Bakanlığına bildirilmişti¹¹.

Yine aynı şekilde Van Valisi'nin raporu doğrultusunda Musul Konsolosluğundan İstanbul'a ulaşan bilgiler büyükelçi tarafından dışişlerine bildiriliyordu:

“Van Vilayeti'nin Hıristiyan halkı günlerden beri isyan halinde. Ermeniler Van'daki Müslüman köylerine saldırılarda bulunduktan sonra sonuçsuz bir şekilde Van iç kalesine taarruzlarını sürdürüyorlar. Saldırıya umutsuz bir şekilde karşı koymaya çalışan zayıf Türk garnizonu bugüne kadar 300 kayıp verdi. Her gün sokak çatışmalarının yaşandığı şehrin büyük bir kısmı isyancıların elinde bulunuyor. Özellikle Van'ın Çatak mıntıkasındaki ayaklanma çok şiddetli. İşte tam da bu sıralarda Nasturi kökenli Tiariler Başkale'de ayaklandılar. Aşağı yukarı 2000 kişilik silahlı Tiari, Müslüman köylerine saldırıyor ve Çölemerik kuzeyinde tahkimat yapıyorlar. Yardım birlikleri Van ve Başkale yolunda olmalılar. Van Alman Yetimhanesinin geleceği hakkında büyükelçi doğrudan doğruya din adamı Spoerri ile telgraflaştı.”¹²

İstanbul'da bulunan Alman gazeteci von Tyszka imzasıyla¹³ Alman Dışişleri Bakanlığı Müsteşar Yardımcısı von Zimmermann'a 1 Ekim 1915'te çok gizli kaydıyla gönderilen 29 Eylül tarihli raporda (bkz: Anlage-Ek:2); Van ve çevresinde Ermeni çeteleri tarafından Müslüman halka yapılan kıyımdan “Ermeniler tarafından Müslümanlara yapılan zulüm” başlığı altında söz ediliyordu:

İçişleri bakanlığı Emniyet Genel Müdürü Canbolat Bey, Ermenilerin Müslümanlara yaptığı kötülükler konusunda bilgilendir-

mesi için beni 2. Şube Şefi Esat Bey'e gönderdi. Bugüne kadar topladığı bilgi ve belgeleri birkaç ay sonra bir broşürde yayınlamak isteyen Esat Bey¹⁴ şunları anlattı: İmparatorluğun doğusundaki Ermeni huzursuzluğu ve hareketlenmesi birkaç yıl öncesine kadar gidiyor. Savaşın başlamasıyla birlikte bu hareket daha sert bir karakter kazandı. Ermeni Devrimci Partisi Taşnaksutyun tarafından başlarında Erzurumlu eski mebuslardan Pasırmacıyan'ın bulunduğu çeteler oluşturuldu.

Gerçekten de sonraları Van ve çevresinde faaliyet gösteren, işledikleri cinayet ve soygunlarla çevresine korku salan beş Ermeni çetesinin liderliğini yaptı. Müslüman halk Van Gölünün kuzeyindeki Adilcevaz'a kaçabilmek için 7 tekneyle Van Gölü'ne açıldı. Her birinde en az 400 kişinin bulunduğu yani toplamda 2800 kişi taşıyan tekneler gölün ortasında infilak etti ve içindekilerle birlikte sulara gömüldü...

Ermeni çeteleri tarafından Van'da kadın, çocuk yaşlı ayırt etmeksizin 200 Müslüman aile katledildi, yaşlılar, kadınlar ve çocuklar öldürüldü. Van'daki Amerikan Hastanesine birkaç yüz kadın ve çocuk sığınmıştı, çeteler tarafından bulduklarında üzerlerine gazyağı dökülerek yakıldı. Ermeni çetelerinin ortaya çıkışlarının üçüncü gününde Rus başıbozukları ve daha sonra Rus ordusu birlikleri de şehre geldi ve katliamlara katıldı. Van Valisi, Enver Paşa'nın eniştesi Cevdet Bey, dayanabildiği kadarıyla Van'da kaldı ve şehri mevcut jandarmalarla savundu.

- (10) Der K. Botschafter an Auswärtiges Amt, Pera, den 6. Mai 1915, PA-AA, Armenien, R. 14085, Bd. 36, Türkei, Nr.183.
- (11) Der K. Botschafter an Auswärtiges Amt, Pera, den 18. Mai 1915, PA-AA, Armenien, R. 14085, Bd. 36, Türkei, Nr.183.
- (12) Der K. Botschafter an Auswärtiges Amt, Pera, den 10. Mai 1915, PA-AA, Armenien, R. 14085, Bd. 36, Türkei, Nr.183.
- (13) von Tyszka isminin, savaş yıllarında İstanbul'da, Köln gazetesinin iki yıl (1915 ilkbaharı 1916 Noel'i) muhabirliğini yapan ve hatıraları Türkçeye de çeviren Dr. Harry Stuermer'in mahlası olduğu ileri sürülmektedir. Hatıraları için bkz: Dr. Harry Stuermer (Korrespondent der “Kölnische Zeitung” in Konstantinopel 1915-1916), *Zwei Kriegsjahre in Istanbul. Skizzen Deutsch-Jungtürkischer Moral und Politik*, Verlag Payot& Co, Lausanne, 1917/ *Birinci Dünya Savaşında İstanbul. Ahlak ve Siyasi Tetkikler- Almanlar ve Jön Türkler*, Çev: Ömer Öztürk, Yaba Yayınları, İstanbul, 2012.
- (14) Esat (Uras) Bey, Ermeni sorunu ile ilgili bilgi ve belgeleri “Tarihî Ermeniler ve Ermeni Meselesi” adıyla yayınlamıştır. Esat Uras, *Tarihî Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, Belge Yayınları, 2. Baskı, İstanbul, 1987.

Pastırmacıyan'ın arkadaşı Aknuni Paşa, Van Valiliği'ne atandıktan sonra bir bildiri yayınlayarak, tüm şehir halkını Türklerle işbirliği yapmamaları konusunda uyardı ve daha sonra Rus Çarı'nı ülkenin kurtarıcısı olarak selamladı.

Esat Bey, eline geçen bir bildirden okuduklarını da şöyle ifade ediyordu: "Valilik konağına benzeyen bir binada ve hastanedeki tüm yaralı Türkler, Ermeniler ve Ruslar tarafından yakıldı, Katliamdan kaçabilen Türkler şu anda Van'ın aşağı yukarı 40 km güneybatısında göl kenarındaki Vostan'da (Gevaş) güvenlik içindeler ve artık Van Rus ve Ermenilerin elinde bulunuyor..."¹⁵

Alman konsolosluk raporlarına da yansıdığı gibi Birinci Dünya Savaşındaki ilk yenilginin ardından, istilacı ordulara gösterilen silahlı Ermeni desteği,¹⁶ Alman Genelkurmayının da ısrarlı önerileriyle sevk ve iskân (zorunlu göç) kararının alınmasına sebep oldu. Bu kararın verilmesinde, ordunun hareket alanını güvenceye almak ve Müslümanlarla Ermeniler arasındaki çatışmaları önlemek amacı olduğu açıktır. Kuşkusuz idare bu işlemi uygularken, aktif Ermeni militanlarıyla sivil halkın çatışmaya karışmayacak unsurlarını ayırt edemezdi. Söz konusu işlemi kimi idareciler oldukça kansız biçimde gerçekleştirdi, bölgelerindeki nüfusu, öbür bölgeye aktarabilirdi. (Zorunlu göçün hedefi Suriye ve Mezopotamya idi).

Bir kısım idareci, sürgün edilenlere karşı sorumsuz ve genelde beceriksizce davrandı; birçok yerde ise intikamcı unsurlar yağma ve katli olaylarına giriştiler. Ulaşımındaki imkânsızlıklar da eklenince, istenmeyen olaylar zinciri, karşılıklı acılar, mütareke döneminde de sürecek karşılıklı çatışmalar, boğazlaşmalar devam etti¹⁷.

Ermenilerin Zorunlu Göçünde Almanların Rolü

İstilacı Rus ordusuna verilen silahlı Ermeni desteği, savaşın başlaması ile birlikte

gittikçe artan Ermeni huzursuzluğu ve savaşın daha başlangıcında baş gösteren Van, Muş, Şebinkarahisar, Zeytin isyanları¹⁸, Ermeni çetelerinin cephe gerisinde asker ve sivillere yönelik saldırıları, ulaşım noktalarına, iletişim araçlarına yönelik sabotajlar, Ermenilere ait meskenlerde, kiliselerde yapılan aramalarda ele geçirilen silah cephane ve birtakım şifreli yazışmalar, Ermenilerin başta İstanbul olmak üzere Anadolu'nun çeşitli yerlerinde isyan hazırlığı içerisinde oldukları istihbaratının alınması ve daha da önemlisi Türk halkına yönelik saldırıların gün geçtikçe şiddetini artırarak katliama dönüşmesi üzerine Osmanlı Hükümeti birtakım sert önlemler almak

(15) Deutsche Zeitungskorrespondent von Tyszka an den Unterstaatssekretär von Zimmermann, Constantinopel, den 1. Oktober 1915, PA-AA, Armenien, R. 14088, Bd. 39, Türkei Nr. 183.

(16) Ermenilerin ülke genelindeki kompo ve ihanetleriyle birlikte bazı Anadolu şehirlerinin tahrip edilerek Müslüman halkının Ermeni çeteleri tarafından katledilmeleri üzerine Osmanlı Hükümeti tüm Ermeni halkının genelde güney vilayetlerine (Suriye, Irak) sevk ve buralarda iskân edilmeleri kararını aldı. Osmanlı Devleti'nin böyle bir önlem almasının temel nedeni Van Vilayeti'nin Ermeniler tarafından ele geçirilmesi ve orada bağımsızlıklarını ilan etmelerinin yanı sıra Şebinkarahisar'ı (Sivas Vilayeti) yakıp yıkmalarıydı. Bunların dışında her iki yerleşim bölgesindeki Müslüman halkın Ermeniler tarafından katledilmeleri, başta İstanbul olmak üzere Anadolu'nun birçok şehrinde isyan hazırlıkları yaparak, dış dünya ile bağlantılı bir şekilde silahlanmalarının çok tehlikeli boyutlara ulaşması da hükümetin sert bir takım önlemler almasında etkili oldu (Kaiserlich Deutsches Vicekonsulat an Kaiserliche Botschaft in Konstantinopel, Samsun, den 4. Juli 1915, PA-AA, Armenien, R. 14086, Bd. 37, Türkei, Nr.183). Bu konuda ayrıca bkz: Kaiserlich Deutsche Botschaft, an Reichskanzler Herr von Bethmann Hollweg, Pera, den 18. April 1915, PA-AA, Armenien, R. 14085, Bd. 36, Türkei, Nr.183. Türk Hükümeti dünya savaşının başladığı günlerde Ermenilere karşı düşmanca ve/veya katli bir şekilde davranmamış dahası Ermeniler Genç Türklerin yanında Abdülhamid yönetimine karşı mücadele etmişlerdi. Ancak Osmanlı Devleti'nin savaşa girmesinden çok kısa bir süre sonra Ermeni halkının büyük çoğunluğunun Türkiye'nin düşmanlarına sempati duyduğu ortaya çıktı. Doğal olarak bu eğilim Londra, Paris ve Petersburg tarafından şiddetle desteklendi. 23 Eylül 1915'te "Daily Chronicle" da yayınlanan bir makalede; Ermeni halkının savaşın başından beri İtilaf Devletlerinin yanında yer aldığından, onların yanında savaşmış olduğundan ve dolayısıyla Ermenilerin yedinci müttefik olarak görüldüklerinden övgüyle söz ediliyordu. Doğu Anadolu'daki yerel huzursuzluklardan sonraki gelişmeler Van'daki genel ayaklanmaya kadar herkes tarafından yeterince biliniyordu. Bu gelişmeler Türklerin sevk ve iskân kararı almasıyla sonuçlandı. Aslında Türkler sevk ve iskânın uygulanması sırasında Ermeni nüfusunun büyük bir kısmının yok olmasını ne istemiş ne de öngörmüştü. Olayların üzücü bir boyut kazanması Osmanlı topraklarının iç kesimlerindeki ilkelik, organizasyon eksikliği, yolların ve ulaşım araçlarının yetersizliğinden kaynaklandı ((Bericht des Auswärtigen Amts, Berlin, den 19. März 1918, PA-AA, Armenien, R. 14099, Bd. 50, Türkei Nr. 183).

(17) İlber Ortaylı, "Ermeni Sorunu: Soykırım İddialarının Arkasındaki Gerçekler", *Popüler Tarih*, Sayı: 8, İstanbul, 2001, s. 44-45.

(18) Birinci Dünya Savaşı sırasında Ermeni isyanları hakkında bkz: Felix Guse, "Der Armenieraufstand 1915 und seine Folgen", *Wissen und Wehr* 6, Heft. 10, Berlin, 1925, s. 612-617. Makalenin Türkçesi için bkz: Selami Kılıç, "Osmanlı Üçüncü Ordusu Kurmay Başkanı Felix Guse'nin '1915 Ermeni Ayaklanması ve Sonuçları' Adlı Makalesi", *Ermeni Araştırmaları*, Sayı: 4, (Aralık), 2001- (Ocak-Şubat), 2002, s. 55-75.

zorunda kaldı. Askeri nedenlerden dolayı alınan bu önlemlerin başında İstanbul'daki tutuklamalar ve Ermeni halkına yönelik sevk ve iskân kararının alınması geliyordu.

Erzurum Konsolosu Max Erwin von Scheubner-Richter'in Alman Büyükelçiliğine gönderdiği 3 Mart 1915 tarihli telgrafta; Bitlis Vilayeti'nden, Ermenilerin ayaklanma hazırlığı içinde oldukları ve askeri hedeflere, jandarmalara karşı silahlı saldırıda buldukları haberinin ulaştığı, Kayseri'deki ev aramaları sırasında bombalar ve birtakım şifreli yazışmaların bulunduğu, bu tür olumsuzluklara düşman güçlerin kışkırtıcı propagandasının sebep olduğu ve bunun üzerine Türk makamlarının sert önlemler aldığı bildirilmektedir¹⁹.

Büyükelçi Wangenheim 30 Nisan 1915'te Alman Başbakanı'na gönderdiği yazıda, bu ayın 25'i hafta sonu (Pazar) ve 26'sı Pazartesi günleri İstanbul'da çok sayıda Ermeni'nin tutuklandığını, Toplumun her kesiminden, doktorlar, gazeteciler, yazarlar, din adamları ve birkaç milletvekilinden oluşan tutuklu sayısının 500 kişiye ulaştığını belirtiyor ve gözaltına alınanlardan birçoğunun üyesi olduğu Taşnaksutyun Partisi'nin yayın organı Azadamart gazetesinin hükümet tarafından kapatıldığını, tutukluların birçoğunun kısa bir süre içerisinde Anadolu içlerine gönderildiğini bildiriyordu. Büyükelçi devamla, alınan önlemlerin nedeni konusunda kamuoyunda birtakım söylentilerin dolaştığını, buna göre, Ermeni evleri ve kiliselerinde patlayıcı maddeler, bomba ve silahlar bulunduğunu, Ermenilerin (bu ayın 27'sinde) Padişahın Tahta Çıkış törenleri sırasında Babiâli ve diğer bazı resmi makamlara karşı saldırı hazırlıkları içinde olduklarını yazıyordu²⁰.

Yine Büyükelçi Wangenheim, Alman Başbakanı'na gönderdiği bir başka telgrafta birtakım ilginç açıklamalarda bulunuyordu: "Doğu Anadolu'dan ulaşan haberlerden, Türk-Müslüman halk ile Ermeniler arasında önceden de gergin olan ilişkilerin son aylarda

daha da kötüleştiği anlaşılmaktadır. Karşılıklı güvensizlik gün geçtikçe artmakta ve bu durum hem taşrada hem de başkentteki halkı ve resmi çevreleri kuşatmaktadır. Ermenilerin savaş nedeniyle uğradıkları haksızlıklar konusunda sürekli şikâyetler yapılmakta ve yayılmaktadır. Türkler de Ermenileri Türkiye'nin düşmanlarına sempati duymak, vatana ihanet etmek ve bazı bölgelerde açıktan açığa ülkenin resmi makamlarına karşı gelmekle suçlamaktadırlar. Yurtdışındaki Ermenilerin tutum ve davranışları yüzünden Ermenilere duyulan öfke gittikçe artmakta, sadece Kafkasya'dan değil Amerika, Bulgaristan ve diğer ülkelerden binlerce Ermeni'nin gönüllü olarak Rus ordusuna katıldıkları gelen haberler arasında yer almakta ve savaşın Türklerin aleyhine sonuçlanması durumunda Taşnaksutyun Partisi Rusya bölümünün Türkiye'nin boşaltmak zorunda kalacağı bölgelerdeki Müslüman halkı yok etmek istediği iddia edilmektedir. Nihayet Türk ordusunun Kafkasya seferi sırasında ordu içindeki Ermeni askerlerinin davranışları ile ilgili haberler de çok endişe vericiydi. Bunların silahlarını tekrar tekrar Türklere karşı yönelttikleri, bu savaşa katılan Alman subaylarının da doğruladığı bir gerçektir. Taraflar suçlamaları asılsız olarak değerlendirmekte, kabul etmemekte ve olayların suçunu diğer tarafa atmaktaydı.. Şüphesiz savaş sırasında Ermenilere karşı birtakım taşkınlıklar ve uygunsuzluklar yapıldı ve Ermenilerin olaylarla ilgili anlatımları oldukça fazla abartılmış olsa da doğruyu yansıtmaktaydı. Aslında söz konusu olan her yerde olduğu gibi savaşın beraberinde getirdiği zulüm ve acılardı. Ancak diğer taraftan tüm bu yaşanan olumsuzluklarda Ermenilerin de suçlu olduğuydu. Resmi makamlara karşı yapılacak suçlamalar olsa olsa zamanında güvenlik önlemleri almadıkları ve/veya

(19) Kaiserliches Konsulat Erzerum an Deutsche Botschaft Konstantinopel, Erzerum, den 3. März 1915, PA-AA, Armenien, R. 14085, Bd. 36, Türkei, Nr.183.

(20) Kaiserlich Deutsche Botschaft, an Reichskanzler Herrn von Bethmann Hollweg, Pera, den 30. April 1915, PA-AA, Armenien, R. 14085, Bd. 36, Türkei, Nr.183; Peter-Frank Röseler, "Die Geschichte der Deutsch-Armenischen Gesellschaft", 75 Jahre Deutsch-Armenische Gesellschaft - Festschrift-, Mainz, 1989, s. 79.

alamadıkları. Olayların üzerine gereksiz bir sertlikle gittikleri yönünde olabilir...”²¹

Öte yandan Büyükelçi bir başka yazısında, Türk Hükümetinin aldığı sevk ve iskân kararının askeri ve siyasi koşullarda alınması gereken bir önlem olduğunu fakat bu yüzden Almanya'nın çeşitli çevrelerden büyük tepki alacağını ve bunun ileride düşmanları tarafından Almanya aleyhinde kullanılacağını önemle vurguluyor, alınan bu önlemlerin yumuşatılabileceğini ancak tamamıyla engellenmesinden yana olmadığını savunuyordu: “Enver Paşa, Ermeni casusluk faaliyetlerini ve yeni kitlesel Ermeni ayaklanmalarını engellemek için savaş durumunun olağanüstü koşullarından yararlanarak, Ermeni okullarının büyük çoğunluğunu kapatmak, Ermeni gazetelerini baskı altına almak, Ermeni posta haberleşmesini yasaklamak, şu anda isyan halindeki merkezlerde bulunan güvenilmez bütün Ermeni ailelerini Mezopotamya'da iskân etmek istiyor. Ayrıca bu konuda kendisine engel olmamızı da rica etmektedir.

“Türklerin aldıkları bu önlemler bize düşman tüm dünyada tekrar büyük tepkilere yol açacak ve bu durum aleyhimize kullanılacaktır. Amerika özellikle örgün eğitim veren birçok okulunda bundan etkilenecektir. Doğal olarak alınan bu sert önlemler Ermeni halkı için büyük güçlük ve sıkıntılar doğuracaktır. Bu önlemlerin belki biçim açısından yumuşatılması ancak alınan önlemlere tamamen engel olunmaması görüşündeyim. Rusya'nın besleyip desteklediği Ermeni oyunları Türkiye'nin varlığını tehdit eden boyutlara ulaşmıştır.

“Lütfen Profesör Lepsius ve diğer Alman-Ermeni komitelerine söz konusu önlemlerin Türkiye'nin içinde bulunduğu askeri ve siyasi koşullar nedeniyle alındığını, bundan vazgeçilemeyeceğini anlayışla karşılamalarını bildiriniz. Erzurum, Musul, Adana, Halep Konsoloslukları konu hakkında gizlice bilgilendirilmiştir.”²²

8 Mayıs 1915'te Osmanlı topraklarında yaşanan olumsuzluklar hakkında başbakanı bilgilendiren büyükelçi, Ermeni çevrelerinin huzursuzlukların nedenini Türk yetkililerin aldıkları önlemlere bağlamaya çaba göstermelerine rağmen olayların tahmin edilenden daha geniş boyutta olduğunu ve yurtdışından, Ermeni Devrim Komitesi tarafından desteklendiğini belirtiyordu: “Van'dan ulaşan haberlere göre, çarpışmalarda kısa bir süreliğine de olsa Ermenilerin üstünlük sağlamaları, bu şehirdeki Ermenilerin yeterli derecede silahlandıklarını gösteriyor. Türk yetkililer çatışmalarda ölenler arasında çok sayıda Rus gıysililere rastlandığını bildiriyor. Ermeni tarafı hemşehrileri Pastırmacıyan adında birinin Rus çıkarlarını aşırı derecede desteklediğini yalanlamıyor. Bu tehlikeli kıskırtıcının daha önce Osmanlı Bankası başkanını da yönettiği, meşrutiyetin ilanından sonra milletvekili seçildiği ve yeniden seçilemediği için Rusya'ya gittiği herkes tarafından biliniyor. Mayıs'ın 8'inde gelen son haberlerde, Ermeni çetecilerin Van'dan çıkıp Ruslarla birleştikleri belirtiliyor. Kayseri ve Diyarbakır'da Ermeni evleri ve kiliselerinde yapılan aramalarda çok sayıda patlayıcı madde, silah ve bombanın ele geçirildiği gelen haberler arasında bulunuyor. Doğu vilayetlerindeki Ermenilerin silahlandıkları, sözde bu silahları Kürtlere ve diğer ayaktakımına kaşı kendilerini savunmak için kullandıkları, ancak silahların çok önceden Ermeni devrim komiteleri tarafından bölgeye gönderildiği Ermeniler tarafından da itiraf ediliyor. Resmi yetkililer Zeytun'daki Ermenilerin de hükümete karşı silahlı direniş göstermek için yabancılar tarafından kıskırtıldığını tahmin ediyorlar. Öte yandan Ermeni hareketinin son haftalarda endişe verici boyutlara ulaştığı ve hükümeti acımasız birtakım önlemler almaya yönlendirdiği anlaşılmaktadır. Van, Erzurum, Antep

(21) Kaiserlich Deutsche Botschaft, an Reichskanzler Herrn von Bethmann Hollweg, Pera, den 15. April 1915, PA-AA, Armenien, R. 14085, Bd. 36, Türkei, Nr.183.

(22) Der K. Botschafter an Auswärtiges Amt, Pera, den 31. Mai 1915, PA-AA, Armenien, R. 14086, Bd. 37, Türkei Nr. 183; Röseler, “Die Geschichte der Deutsch-Armenischen Gesellschaft”, s. 79-80.

ve başka yerlerde kitlesel tutuklamalar yapılmakta, Ermeni komiteleri liderlerine, özellikle Taşnaksutyun Partisi'ne karşı mücadele verilmektedir. Zeytun'daki Ermenilerin bir kısmı genelde Konya'ya nakledildi. Aynı önlem Sivas ve Suriye'nin bazı kuzey kesimleri için de uygulama aşamasında. Ancak tüm bu yoğun endişelere rağmen ne burada ne Zeytun, Maraş, Antep ne de Erzurum'da herhangi bir kıyım yaşanmadı. Hükümet herhalde gelecekte de bir kıyım yapılmasını önleyecektir.”²³

5 Haziran 1915'te Alman Başbakanı Bethmann Hollweg'e gönderdiği telgrafta, Osmanlı Hükümeti'nin İtilaf Devletlerinin Havas ajansı yoluyla Türkiye'deki Ermeni kovuşturmalarıyla ilgili yaptıkları açıklamaya detaylı bir cevap verdiğini ve bunun Berlin ve Viyana Elçiliklerine iletilmiş olduğunu belirten Wangenheim, söz konusu cevabın Ermeni harekâtı hakkında bugüne kadar bilinmeyen önemli detaylar içerdiğini, örneğin eski milletvekili Pastırmacıyan ve Taşnakların lideri Suren'in Erzurum'dan yönettikleri girişimleriyle ilgili yazılanların, Ermenilerin hükümet tarafından niçin Erzurum'dan sürgün edildiklerini deşifre ettiğini yazıyordu²⁴.

İstanbul Maslahatgüzarı Konstantin von Neurath, Doğu'daki Hıristiyanlara Alman Yardım Birliği Frankfurt Şubesi Müdürü F. Schuchardt'a, Van Vilayeti ile bir kısım çevresinin Mayıs ayı ortalarından beri Rus birlikleri ve bunlarla birleşen Ermeni çetelerinin elinde bulunduğunu bildiriyor ve Doğu Anadolu'daki Ermeni halkının Türk Hükümeti tarafından sürgün edilmesinin asıl nedenini açıklıyordu. “Yoğun olarak buldukları mıntıkalarda isyan etmelerini engellemek için esasen askeri nedenlerden dolayı Doğu Anadolu'daki Ermeni halkının Türk Hükümeti tarafından sürgün edilmesine karar verildi. Alınan bu önlemi şimdilik önleyemediğimiz ve/veya durduramadığımızdan, uygulanmasında büyük sertliklere, zorluklara, sıkıntılara neden olmasından ve dahası böylelikle birtakım olumsuzluklar, taşkınlık ve zorbalıklar

meydana gelmesinden dolayı üzgünüm. Taşradaki konsoloslarımız olanaklar ölçüsünde Ermeni sürgünlerine yardım etmeye ve onları korumaya gayret gösteriyorlar...”²⁵

Türk Hükümeti tarafından Ermenilere karşı birtakım sert önlemlerin alındığını, Türk topraklarında yaşayan Ermenilerin sevk ve iskân kanunu doğrultusunda genelde güney bölgelerine göç ettirildiğini, zorunlu göç esnasında bazı olumsuzlukların yaşandığını ve tüm bu olumsuz gelişmelerin gerek Alman kamuoyunda gerekse dünya kamuoyunda büyük yankılar uyandıracaklarını belirten Alman İmparatorluğu Samsun Viskonsolosu Kuckhoff, söz konusu olumsuzluklardan dolayı Almanya'nın sorumlu tutulabileceğini ve ileride işbirliği ve/veya suç ortaklığı ile itham edilebileceğini önemle vurguluyordu:

“Ermenilerin ülke genelindeki komplo ve ihanetleriyle birlikte bazı Anadolu şehirlerinin tahrip edilerek Müslüman halkının Ermeni çeteleri tarafından katledilmeleri üzerine Osmanlı Hükümeti tüm Ermeni halkının genelde güney vilayetlerine (Suriye, Irak) sevk ve buralarda iskân edilmeleri kararını verdi. Osmanlı Devleti'nin böyle bir karar almasının asıl nedeni Van Vilayeti'nin Ermeniler tarafından ele geçirilmesi ve orada bağımsızlıklarını ilan etmelerinin yanı sıra Şebinkarahisar'ı (Sivas Vilayeti) yakıp yıkmalarıydı. Bunların dışında her iki yerleşim bölgesindeki Müslüman halkın Ermeni çeteleri tarafından katledilmeleri, başta İstanbul olmak üzere Anadolu'nun birçok şehrinde isyan hazırlıkları yaparak, dış dünya ile bağlantılı bir şekilde silahlanmalarının çok tehlikeli boyutlara ulaşması gerçeği de hükümetin sert bir takım önlemler almasında etkili oldu. Tüm Anadolu'da büyük bir Ermeni komplo-

(23) Kaiserlich Deutsche Botschaft, an Reichskanzler Herr von Bethmann Hollweg, Pera, den 8. Mai 1915, PA- AA, Armenien, R. 14085, Bd. 36, Türkei, Nr.183.

(24) Kaiserlich Deutsche Botschaft, an Reichskanzler Herr von Bethmann Hollweg, Pera, den 5. Juni 1915, PA- AA, Armenien, R. 14086, Bd. 37, Türkei, Nr.183.

(25) Der Kaiserliche Botschafter in Vertretung von Neurath an den Herrn Direktor F. Schuchardt Frankfurt a. M, Pera, den 29. Juni 1915, PA- AA, Armenien, R. 14086, Bd. 37, Türkei, Nr.183.

sunun mükemmel bir şekilde organize edildiği ve dış ülkelerle sürekli bağlantı halinde olduğu bir gerçektir. İsyancılar tüm şehirlerde silah, cephene ve bombalarla oldukça iyi donatılmışlardı. Resmi makamlar bunların birçoğunu belirledilerse de büyük kısmı saklandıkları yerde kalmış olmalı. Dolayısıyla hükümetin bu oldukça tehlikeli ihtilalci girişimlere artık bir son vermesi için her türlü neden oluşmuş bulunuyordu.

“Yaşanan olumsuzlukların en kötü yönü, tüm dünyanın bu yüzden Almanya’yı suçlayacak olmasıdır. Çünkü dost düşman herkes Bâb-ı Âli’deki yaptırım gücümüzün farkında olup, iktidarın tamamen elimizde olduğuna ve böyle kapsamlı önlemlerin sadece onayımızla uygulanabileceğine inanmaktadır. Müslümanların kamçılanan fanatizmi ve günümüz dünya siyasetinde Türkiye’deki özel konumumuz yanı sıra Haliç’teki politik çevrelerin o anki psikolojik tutum ve davranışları ileride bizi çok zor duruma düşürebilir.”²⁶

İstanbul’daki Büyükelçi Wangenheim, Alman Başbakanı’na gönderdiği telgrafa; aynı endişeleri dile getiriyor ve Samsun Konsolosunun da belirttiği gibi Almanya’nın tüm bu olumsuz gelişmelerden dolayı ileride düşmanları tarafından ortak sorumlulukla ve/veya suç ortaklığı yapmakla suçlanabileceğinden söz ediyordu. Büyükelçi Bâb-ı Âli katındaki nüfuzunun pek işe yaramadığını, maalesef bu konudaki girişimlerinin de pek başarılı olmadığını ancak bütün bu suçlamalara karşı özellikle basın yoluyla birtakım önlemler alınacağını ve kamuoyunun bilgilendirileceğini önemle vurguluyordu²⁷.

Dışişleri Bakanlığından İstanbul Büyükelçiliğine gönderilen telgrafta da yine aynı konu gündeme getiriliyordu: Düşmanlarımızın ve bizi samimi bulmayan, dost olarak görmeyen tarafsızların Türkiye’deki Ermenilerin zulme uğratılmasında İmparatorluk Hükümetini ortak suçlu göstermek için çaba harcayacaklarını göz önünde bulundurmalıyız.

Bu şekildeki suçlamalar ve hatta ağır ithamlar Almanya içinde özellikle kilise ve misyonerlik çevrelerinde de büyük yankı uyandıracaktır. Bu konudaki kararlı tutumumuzu göstermek ve kendimizi savunmak için olanaklar ölçüsünde bir beyaz kitabın veya benzeri yayınların yayımlanması gereklidir²⁸.

20 Mayıs 1915’te Büyükelçi Wangenheim’a gönderdiği raporunda, görev yeri Erzurum ve çevresinin Ermeniler tarafından boşaltılması emrinin verildiğini bildiren Konsolos Max von Scheubner-Richter bölgede yaşananları aktardıktan sonra, “Ermenilere uygulanan zorunlu göç önleminin Almanların Türk Hükümetine önerisi sonucu alındığına dair söylentilerin Türkler arasında yayıldığı bilgisini aldım. Bu söylentilere derhal etkin bir şekilde karşı koymaya çalışacağım” diyor²⁹.

Erzurum Konsolosu Scheubner-Richter 5 Ağustos’ta yine Alman Büyükelçiliğine gönderdiği gizli raporunda, “Ermenilerin sevk edilmelerini Almanların Türklere önerdikleri” iddialarına biraz daha fazla açıklık getiriyordu: “...Burada vurgulanması gereken Ermenilerin sevk edilmelerinin Alman Hükümetinin ısrarıyla yapıldığı dedikodusunun kasıtlı olarak yayıldığıdır. Türk ve Ermeni çevrelerinde anlatıldığına göre, Prof. Rohrbach’ın Alman Şansöyesi’ne sunduğu bir raporda, Mezopotamya topraklarında, Bağdat Demiryolu güzergâhında çekilen insan varlığı sıkıntısının Ermeni unsurlarıyla kapatılmasının uygun olduğu yer almıştı. Alman Hükümeti bu rapor üzerine Türk Hükümetine, Ermenilerin söz konusu bölgeye gönderilmesini önermişti. Uсталıkla kurgulanmış bu küçük hikâyeye doğal olarak hiddetle karşı çıktım,

(26) Kaiserlich Deutsches Vicekonsulat an Kaiserliche Botschaft in Konstantinopel, Samsun, den 4. Juli 1915, PA-AA, Armenien, R. 14086, Bd. 37, Türkei Nr. 183.

(27) Kaiserlich Deutsche Botschaft an den Reichskanzler Herrn von Bethmann Hollweg, Pera, den 16. Juli 1915, PA-AA, Armenien, R. 14086, Bd. 37, Türkei Nr. 183.

(28) Auswärtiges Amt an Kaiserlichen Botschafter, Berlin, den 4. August 1915, PA-AA, Armenien, R. 14086, Bd. 37, Türkei Nr. 183.

(29) Kaiserliches Konsulat Erzerum an Deutsche Botschaft Konstantinopel, Erzerum, den 20. Mai 1915, PA-AA, Armenien, R. 14085, Bd. 36, Türkei, Nr.183.

ancak yine de birçok kişinin bu hikâyeye inanmasını önleyemedim.”³⁰

Diğer taraftan Wangenheim Amerikan Büyükelçisi Morgenthau ile yaptığı görüşme-
de; “Morgenthau’nun Türk Hükümetini, Er-
menilerin suçsuz olanlarına karşı olumsuz ha-
reket, tutum ve davranışlardan vazgeçirmek,
onların acılarını dindirmek için Alman tarafı-
nın gereken her şeyi yapmış olacağını çok iyi
bildiğini devamlı tekrarladığını ve ona ulaşan
Amerikan konsolosluk raporlarından, Alman
konsoloslarının her zaman ve her yerde bu ta-
lihsiz Ermenileri korudukları ve onlara sahip
çıktıkları hakkında da bilgi sahibi olduğunu
önemle vurguladığını” Alman Dışişleri Ba-
kanlığına bildiriyordu³¹.

7 Temmuz 1915’te Almanya Başbaka-
nına sunduğu raporda, Ermeni halkının tah-
liye ve sürgün edilmesi 14 gün öncesine ka-
dar sadece Doğu’daki savaş alanlarına yakın
(komşu) vilayetlerle Adana Vilayeti’nin bazı
bölgeleriyle sınırlıyken, daha sonra Babiâ-
li’nin aldığı kararlar bunun Trabzon, Elazığ ve
Sivas’ta da uygulanmaya başladığını bildiren
Büyükelçi Wangenheim raporun devamında
şunları yazmaktaydı:

“Trabzon Konsolosu’nun (Dr. Berg-
feld) bildirdiğine göre, 26 Haziran’da orada
bulunan Ermenilerden şehri terk etmeleri
istendi. Malları ve mülkleri resmi makamların
emanetinde kalacaktı. İlk başlarda sadece
hastalar sevk edilmekten istisna tutulmuş,
daha sonra dullar, yetimler, yaşlılar, beş yaşın-
dan küçük çocuklarla Katolik Ermeniler de
bu istisnalara dâhil edilmişlerdi. Ancak yeni
ulaşan haberlere göre istisnaların çoğu kaldı-
rılmış sadece çocuklar ile yola çıkamayacak
derecede olanlar sevk edilmemişlerdi. Sa-
dece Trabzon Vilayeti’nden yaklaşık 30.000
kişi sevk edildi ve Erzincan üzerinden Me-
zopotamya’ya gönderildi. Yüzlerce kilometre
ötedeki iskân bölgelerine gönderilen sürgün
kafileleri, yeterli ulaşım araçları ve barınacak
herhangi bir yerin olmadığı, yiyecek sıkıntısı-
nın bulunduğu, tifüs gibi salgın hastalıkların

kol gezdiği mıntikalardan geçerken özellikle
kadın ve çocukların yaşamlarını yitirmele-
ri kaçınılmazdı. Ayrıca sürgün kafilelerinin
yolu Kürt bölgelerinden geçmekteydi. Trab-
zon Valisi bu konuda kendisine uyarılarda
bulunan konsolosumuza, kafilelerin sadece
Erzincan’a kadarki güvenliğinden sorumlu
olduğunu belirtmişti. Sevk edilen Ermeni ka-
fileleri Erzincan’dan sonra Kürtlerin ve diğer
bazı ayaktakımı çetelerin insafına terkedili-
yorlardı. Örneğin Erzurum’dan sevk edilen
Ermeniler Harput yolunda saldırıya uğramış,
kadın, erkek ve çocuklar katledilmiş, malları
yağmalanmıştı. Erzurum Konsolosu katledi-
lenlerin sayısının aşağı yukarı 3.000 olduğunu
bildirmektedir.

“Türk Devleti’nin sevk ve iskân ka-
rarıyla -gidenlerin yerini alan Kürtlerin ve
Türklerin en azından şimdilik onların yerini
dolduramayacak olması nedeniyle- nüfusun
çalışkan ve zeki bir kısmını kaybetmekten
doğan maddi zararlarının yanı sıra ticari çı-
karlarımız ve bölgede faaliyet gösteren Al-
man yardım kuruluşları da zarara uğramıştır.
Ayrıca Babiâli, bu ve buna benzer, örneğin
kitlesel idam cezaları gibi, diğer şiddete daya-
lı önlemlerin Batı kamuoyu üzerinde nasıl bir
etki bıraktığını ve Ermeni sorununun çözü-
mü açısından ilerideki barış görüşmelerinde
hangi sonuçlara yol açacağını görmemektedir.

“Sanki Türklerin aldıkları bu sert ön-
lemlerden biz de sorumluymuşuz gibi düş-
manlarımızın gelecekteki olası saldırı ve
suçlamalarının önüne geçebilmek için Ba-
biâli’ye sadece ayaklanmaları engellemek
amacıyla askeri zorunluluklar sonucu yapılan
Ermeni sevkini uygun gördüğümüzü, ancak
sevk edilenlerin katliam, yağma ve talandan
korunması gerektiğini bildirdim. Bu düşün-

(30) Kaiserliches Konsulat Erzerum an Kaiserlich Deutsche Botschaft, Erzerum, den 5 August 1915, PA-AA, Armenien, R. 14086, Bd. 37, Türkei, Nr.183; Kaiserliches Konsulat Erzerum an seine Durchlaucht den Kaiserlichen Botschafter Fürst zu Hohenlohe Langenburg Konstantinopel, Erzerum, den 5 August 1915, PA-AA, Armenien, R. 14088, Bd. 39, Türkei, Nr. 183; Paul Leverkuehn, *Posten auf ewiger Wache: aus dem abenteuerreichen Leben des Max von Scheubner-Richter*, Essen, 1938, s. 45.

(31) Der K. Botschafter an Auswärtiges Amt, Pera, den 15. Oktober 1915, PA-AA, Armenien, R. 14088, Bd. 39, Türkei Nr. 183.

celerimize inandırıcılık katmak için bunları bir memorandum halinde yazılı olarak bizzat sadrazama sundum ve birer suretini dışişleri ve içişleri bakanlıklarına gönderdim.”³²

Osmanlı Hükümeti'nin aldığı sevk ve iskân kararı doğrultusunda Erzurum ve çevresindeki Ermenilerin sevk edildiklerini, sevk sırasında ve sonrasında yaşanan olumsuzlukları raporlarına yansıtan Erzurum Konsolosu Scheubner-Richter, Alman Büyükelçiliğine 2 Haziran 1915'te gönderdiği raporunda; Ermenilerin göç ettirilmesi hakkında Başkomutanla -Enver Paşa- yaptığı görüşmenin olumlu sonuçlanmadığını bildiriyor ve Erzurum yaylalarındaki tüm Ermeni halkının Zor Sancağı'na gönderileceğini, büyük ölçekteki bu göçün katliamla eş değerde olacağını, çünkü yanlarına alacakları malların azlığından, ulaşım araç ve gereçlerinin yetersizliğinden ötürü sürgünlerin ancak yarısının gidecekleri yere sağ ulaşabileceğini, Müslüman olan Ermenilerin ise göç ettirilmeyeceklerini yazıyordu³³.

Yine Scheubner'in 18 Haziran'da Alman Büyükelçiliğine gönderdiği raporda ise Erzurum'dan çıkarılan Ermenilerin yollarda intikamcı unsurların saldırısına uğradıkları belirtiliyor, sonrası için ne yapılması gerektiği vurgulanıyordu:

Erzurum yaylasından sürülen Ermeniler, Erzincan üzerinden Harput'a giden yolda Kürtler ve benzeri ayak takımı tarafından saldırıya uğradılar. Erkeklerin ve çocukların büyük bir bölümü katledildi, kadınlar kaçırdı. Hükümet sürgünlerin korunması için ya hiçbir şey yapamıyor ya da yapmak istemiyor. Bu koşullarda ve daha sonraki kıyımları önlemek için hangi adımları atmalıyım?³⁴

Bunun üzerine Wangenheim, Scheubner'in acilen valiye çıkmasını ve “Böyle alçakça olaylardan Osmanlı Devleti'nin dostlarının ve tarafsız yabancıların büyük üzüntü duyduğunu” söylemesini öneriyordu. Wangenheim ayrıca “Savaş durumunda haklı olsalar bile, eğer gerekli önlemlerin alınmamasına kar-

şı sesimizi güçlü bir biçimde yükseltmezsek bundan, korumasız bir halkın katliama uğramasından yararlanıyoruz sonucunun çıkarılacağını” belirtiyor ve son olarak “Yerel hükümetlerin görevi, eğer üzerine ağır bir sorumluluk almak istemiyorsa, bütün imkânlarıyla bu tür olayları engellemek olmalıdır” diyordu³⁵.

Wangenheim'in direktifleri ve önerileri üzerine Scheubner, tekrar Erzurum Valisi Tahsin (Uzer) Bey'in huzuruna çıkıyordu. Vali olaydan duyduğu üzüntüden söz ediyor, olanların maalesef alçakça olduğuna katılıyor ve tekrarından sakınmak için elimden geleni yapacağım diyordu. Tahsin Bey, 19-20 Haziran'da Erzurum'dan çıkarılan Ermenilerin ikinci kafilesiyle birlikte (aşağı yukarı üç yüz aile) yüz jandarmayı refakatçi olarak gönderme sözünü veriyor ve Scheubner bu ailelerin rahatsız edilmeden Erzincan'a vardıklarını öğrenince memnuniyetini belirtiyordu³⁶.

Tahsin Bey, göç ettirilen Ermenilere en azından on dört günlük bir hazırlık süresi tanıdı ve eşyalarını satmalarına veya yanlarına almalarına izin verdi. Tüccar ve esnafın bir bölümü mallarını ve değerli eşyalarını Ermeni Kilisesinin, Osmanlı Bankasının korumasına bırakma imkânına sahipti. Tahsin Bey, kağınları Erzincan ve Sivas'a kadar çaresiz

(32) Kaiserlich Deutsche Botschaft, an Reichskanzler Herrn von Bethmann Hollweg, Pera, den 7. Juli 1915, PA- AA, Armenien, R. 14086, Bd. 37, Türkei, Nr.183.

(33) Kaiserliches Konsulat Erzerum an Deutsche Botschaft Konstantinopel, Erzerum, den 2. Juni 1915, PA- AA, Armenien, R. 14086, Bd. 37, Türkei, Nr.183. Leverkusen, *Posten auf ewiger Wache*, s. 41-42.

(34) Der K. Deutsche Botschaft an den Reichskanzler Herrn von Bethmann Hollweg, Pera, den 17. Juni 1915, PA- AA, Armenien, R. 14086, Bd. 37, Türkei, Nr.183. Kaiserliches Konsulat Erzerum an Deutsche Botschaft Konstantinopel, Erzerum, den 18 Juni 1915, PA- AA, Armenien, R. 14086, Bd. 37, Türkei, Nr.183; Kaiserlich Deutsche Botschaft an den Reichskanzler Herrn von Bethmann Hollweg, Pera, den 7. Juli 1915, PA- AA, Armenien, R. 14086, Bd. 37, Türkei, Nr.183; Leverkusen, *Posten auf ewiger Wache*, s. 43.

(35) K. Deutsche Botschaft an Deutsches Konsulat Erzerum, Pera, den 21 Juni 1915, PA- AA, Armenien, R. 14086, Bd. 37, Türkei, Nr.183; Kaiserlich Deutsches Konsulat Erzerum, an den Reichskanzler Herrn von Bethmann Hollweg, Erzerum, den 10 August 1915, PA- AA, Armenien, R. 14088, Bd. 39, Türkei, Nr.183; Leverkusen, *Posten auf ewiger Wache*, s. 43.

(36) Kaiserliches Konsulat Erzerum an Kaiserlich Deutsche Botschaft, Erzerum, den 21/22 Juni 1915, PA- AA, Armenien, R. 14086, Bd. 37, Türkei, Nr.183; Kaiserlich Deutsches Konsulat Erzerum, an den Reichskanzler Herrn von Bethmann Hollweg, Erzerum, den 10 August 1915, PA- AA, Armenien, R. 14088, Bd. 39, Türkei, Nr.183; Leverkusen, *Posten auf ewiger Wache*, s. 43-45.

ailelerin emrine verdi. Erkek korumasından yoksun ailelerin erkekleri serbest bırakıldılar, ailelerine refakat etme izni aldılar. Erzurum Valisi ayrıca, hastaların, erkeksiz ailelerin, çocukların ve yalnız kadınların Erzurum'da kalmalarına da izin verdi. Tüm bunlar Erzurum Valisi Tahsin Bey'in Ermenilere oldukça insancıl davrandığının birer göstergesiydi ve zaten -Alman konsolosluk raporlarına aksettirildiği kadarıyla!- diğer şehirlere nazaran Erzurum'daki Ermenilere, daha ılımlı ve hoşgörülü davranıldığı, kendilerine birtakım kolaylıklar sağlandığı da bir gerçektir³⁷.

Diğer taraftan Erzurum'dan çıkarılan Ermenilerin yollarda intikamcı birtakım unsurların saldırısına uğradıkları, Osmanlı Hükümetinin Ermenilerin korunması ve bu tür olayların önlenmesi için hiçbir şey yapmadığı veya yapmak istemediği şeklindeki söylemleri bir de Türk arşiv belgeleri ışığında değerlendirmek gerekir:

12

“Diyarbakır, Elazığ, Bitlis Vilayetlerine

Erzurum'dan çıkarılan Ermenilerden beş yüz nüfusluk bir kafilenin Erzincan ile Erzurum arasında Kürtler tarafından katledildiği Erzurum Vilayeti'nden bildirilmiştir. Sevk olunan Ermenilerin yollarda bayatlarının korunmasına imkânlar ölçüsünde çalışılması ve sevkleri sırasında kaçmaya kalkışanlarla korunmalarına memur olanlara karşı saldırıda bulunacakların cezalandırılmaları doğaldır. Fakat buna hiçbir zaman abali karıştırılmayacak ve unsurlar arasında kıyım ve/veya kıtali doğuracak ve aynı zamanda dışarıya karşı da pek çirkin görünecek olayların çıkmasına kesinlikle meydan ve imkân bırakılmayacaktır. Dolayısıyla o yolla gelecek Ermenilerin geçiş yerleri üzerindeki aşiretler ile köylülerin saldırılarına karşı her türlü önlemin alınarak korunmalarının sağlanması, kıyım ve gasp etmeye kalkışacakların şiddetle cezalandırılmaları gereklidir. Nazır

*1 Haziran sene [1]331/14 Haziran 1915 Tal'at*³⁸

Öte yandan İttihatçıların önde gelen liderlerinden Talat Paşa, haklı bir takım ne-

denlerden dolayı ilk başlarda Ermenilerin göç ettirilmesine karşı çıkıyordu. Çünkü böyle bir karar Osmanlı Devleti'ni başta müttefikleri Almanya ve Avusturya Macaristan olmak üzere hem tarafsız devletler hem de İtilaf Devletleri katında zor duruma düşürbilirdi. Hatta Talat Paşa, savaş durumunun olumsuz koşulları içinde Ermenilerin sevk ve iskânının mümkün olamayacağını da düşünüyordu. Ancak sevk ve iskânın askeri açıdan zorunluluk gerektirmesi üzerine askeri yetkililerin raporları doğrultusunda hareket etmek mecburiyetinde kaldı. Ancak yine de en azından sevk ve iskânın düzenli bir şekilde yapılabilmesi için büyük çaba gösterdi. Dâhiliye Nazırı sıfatıyla elindeki bütün imkânları kullanarak, en büyüğünden en küçüğüne tüm devlet görevlilerine, acil birtakım önlemlerin alınması için talimatlar gönderdi:

Diyarbakır, Adana, Halep, Trabzon, Erzurum, Sivas, Bitlis, Elazığ, Van Vilayetleriyle Maraş Mutasarrıflığı'ndan “yerleri değiştirilen veya uzaklaştırılan Ermenilerin on yaşından küçük çocuklarının yetimhanelere yerleştirilmeleri için vilayetlerde ne kadar çocuk olduğunun ve uygun bina bulunup bulunamayacağını bildirilmesi” istenirken, Erzurum Vilayeti'ne de “Erzurum Vilayeti dâhilinden sevklerine başlanılan Ermenilerin güvenliklerinin sağlanarak sevklerine devam edilmesi” bildiriliyordu³⁹.

Yine aynı şekilde Erzurum, Van ve Bitlis Vilayetlerine; “sevk edilen Ermenilerin Musul Vilayeti'nin güney kısmı ile Zor ve Urfa Sancaklarında kararlaştırılan yerlere yerleştirilmeleri, nakil sırasında can ve malla-

(37) Kaiserliches Konsulat Erzerum an Kaiserlich Deutsche Botschaft, Erzerum, den 5 August 1915, PA-AA, Armenien, R. 14086, Bd. 37, Türkei, Nr.183; Kaiserliches Konsulat Erzerum an seine Durchlaucht den Kaiserlichen Botschafter Fürst zu Hohenlohe Langenburg Konstantinopel, Erzerum, den 5 August 1915, PA-AA, Armenien, R. 14088, Bd. 39, Türkei, Nr. 183; Leverkusuhn, *Posten auf ewiger Wache*, s. 45.

(38) *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler (1915-1920)*, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Ankara, 1994, s. 44. Erzurum'dan sevk edilen Ermenilerin Dersim eşkiyası tarafından yolları kesilerek katledilmeleri üzerine, gerekli önlemlerin alınmasına dair İçişleri Bakanlığından Elazığ Vilayeti'ne gönderilen şifre telgraf için bkz: *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler*, s. 52-53.

(39) *Osmanlı Belgelerinde Ermenilerin Sevk ve İskânı*, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü (1878-1920), Ankara, 2007, s. 175.

rının her bakımdan korunması görevinin yerel yöneticilere ait olduğu, tüm taşınır mal ve eşyalarını yanlarında götürecekleri” direktifi veriliyordu⁴⁰.

Birinci Dünya Savaşı’nda Osmanlı Devleti, Almanya’nın uydusu varsayılınca 1915 Ermeni zorunlu göçü ve sözüm ona kırımı da daha çok Alman sorumluluğu çerçevesinde değerlendirilmiştir. Bu konuda ilk şiddetli tepki, İngiliz siyaset adamı ve tarihçisi James Bryce’dan gelmiştir. Bryce, 1915 olaylarında Almanların rolü hakkında sağlam bir bilgiye sahip olmadığını, fakat Almanların isyancıların cezalandırılmasından söz ederek, müttefiklerini mazur gösterdiklerini vurgulamaktadır. Bu konuda A.J. Toynbee daha kesindir. Toynbee, bazı Ermeni mültecilerinin, birçok Alman Konsolosunun “Ermeni kırımını teşvik ettiği ve yönettiği” yönündeki tanıklıklarını tam güvenilir bulmamakla beraber, Almanların kırımı çok kolay önleyebilecek durumdayken bunu yapmadıklarını ve özellikle Alman basınının kırımı mazur gösterdiğini ifade etmektedir⁴¹.

Ermeni zorunlu göçü ve kırımındaki Alman sorumluluğu, 1916 başlarında Fransız resmi görüşlerini yansıtan bir dergide çok daha açık bir biçimde işlenmiştir. “Alman Metodu, Türk İşçiliği” başlığını taşıyan bir makalede, “Ermenilerin yok edilmesi” Pan-germanizm ve Alman çıkarları bağlamında değerlendirilmektedir. Yazara göre, Bağdat demiryolunu bir kolonizasyon ve nüfuz alanı yapan Almanların Ermeni kırımında siyasal çıkarları vardı.

Güvenilirliği ve tarafsız olduğu tartışılan ve kışkırtıcı propagandalar yapmakta büyük rol sahibi olan Amerikan Büyükelçisi Henry Morgenthau’ya göre, Türkler modern sevk ve iskân yöntemlerini Almanlardan öğrenmişlerdi ve yine modern çağlarda halkların kitle olarak sürülmeleri fikri de tamamen bir Alman buluşuydu⁴².

Bu açıklamalar gösteriyor ki Amerikan Elçisi, İttihatçı yönetimi suçlamakla beraber,

Ermeni sevk ve iskânı ile kıyıma uğratılmasının baş mimarı olarak Alman ordusunu görüyordu. Benzer görüşler Morgenthau’dan çok daha ciddi bir entelektüel olan Amerikalı tarihçi ve misyoner H.A. Gibbons tarafından da savunulmaktadır.

Gibbons, Alman Hükümetinin zorunlu göç olgusunu “eğer teşvik etmediyse en azından iyi karşıladığı” kanısındaydı. Gibbons’a göre, Ermenilerin yok edilmesinden” Almanlar, sadece Almanlar kârlı çıkıyordu.

Kısaca 1915 olaylarında Almanların rolü, çeşitli derecelerde değerlendirilmekle beraber, savaş yıllarında genellikle kabul edilen bir tezdi ve bu konuda geniş bir literatür vardır. Hatta Türkler arasında da bu kanıda olan ve yapılanları “Talim-i Alaman” olarak isimlendirenler az değildi. Savaştan sonra da Alman sorumluluğu üzerinde ciddi yayınlar devam etti ve bunlar arasında Ermeni imzası taşıyanlar da vardı⁴³.

Artem Ohandjanian bunlardan sadece biridir. “Armenien: Der verschwiegene Völkermord-Ermenistan: Gizlenen Soykırım” adlı kitabında, Osmanlı Devleti sınırları içinde 1915’te yaşanan olaylardan dolayı Almanya’yı hatta Avusturya-Macaristan’ı açığa suçlamakta, söz konusu kitabının “mitschuld-suç ortaklığı” başlığını taşıyan kısmını tamamen bu konuya ayırmaktadır.

Ohandjanian’a göre, Ermenistan’ın her köşesinde Almanlardan nefret edilmekteydi. Çünkü Almanlar 1915’te yaşanan acı ve tatsız olayları kolaylıkla önleyebilecekleri halde, buna sadece seyirci kalmakla yetinmişlerdi⁴⁴.

Osmanlı topraklarında 1915 olayları yaşandığı sıralarda, Almanya ve Avusturya

(40) *Osmanlı Belgelerinde Ermenilerin Sevk ve İskânı*, s. 151.)

(41) Taner Timur, *1915 ve Sonrası. Türkler ve Ermeniler*, Ankara, 2001, s. 48-50.

(42) Timur, *Türkler ve Ermeniler*, s. 51, 54-55.

(43) Timur, *Türkler ve Ermeniler*, s. 55-56.

(44) *Wien, Haus-, Hof- und Staatsarchiv (HHStA)*, PA X 156 Konstantinopel, 27. Juli 1918, Beilage zu Nr. 65/P.B. den aktaran Artem Ohandjanian, *Armenien: Der verschwiegene Völkermord*, Wien-Köln-Graz, 1989, s. 156.

-Macaristan, İtilaf Devletleri tarafından suç ortaklığı ile suçlanıyorlardı. İtilaf Devletleri, Almanya ve Avusturya-Macaristan'ı, müttefikleri Osmanlı Devleti'ni, Ermenilere yönelik sert tutumlarından uzaklaştırmak için herhangi bir girişimde bulunmadıklarından dolayı suçluyorlardı. İtilaf Devletlerinin görüşüne göre, Osmanlı Hükümeti tamamen İttifak Devletlerinin kontrolü altındaydı ve Osmanlı Devleti'nin Ermenilere yönelik bütün girişimleri -Ermenilerin kitle halinde sürgün edilmesi ve ardından yaşanan tatsız olaylar- bu hükümetlerin yaşananları suskunlukla karşılayıp, uygun bulmaları sonucunda gerçekleşti. İşin aslına bakılırsa, Batı literatüründe "Armenische Hochland -Dağlık Ermeni arazisi" adıyla geçen Doğu Anadolu'nun stratejik açıdan Almanya ve Avusturya-Macaristan'ın doğu politikalarında vazgeçilmez öneme sahip bölgelerden biri olmasıydı⁴⁵.

14 Söz konusu dağlık bölgeye sahip olan hem Doğu Anadolu'ya hem de doğal olarak Yukarı Mezopotamya'ya hâkim olacaktı. Şüphesiz bu dağlık bölge, bir geçiş bölgesiydi ve iki büyük doğal yol doğudan batıya doğru uzanıyordu. Dolayısıyla bölgenin Türk kalması bir başka ifadeyle Osmanlı Devleti'nin elinde bulunması ve yine bölgenin Rusya'nın eline geçmemesi için de müttefiki Osmanlı Devleti'nin Almanya tarafından desteklenmesi gerekiyordu⁴⁶.

Bu bağlamda Osmanlı Devleti, Almanya için sadık ve çok değerli bir müttefikti. Bu nedenle de ulusal emellerinin dikkate alınması kaçınılmazdı. Yani Osmanlı Devleti, İttifak Devletleri açısından Ermenilerden ve Gürcülerden daha önemli idi⁴⁷.

Öte yandan Osmanlı Devleti'nde "Golç Paşa" olarak tanınan Alman Generallerinden Mareşal Colmar von der Goltz'un göya, Şubat 1914'te, "Alman-Asya Derneği"ndeki bir oturumda; "Ermenilerin Anadolu'dan Mezopotamya'ya göçürülmesini önerdiği ve böylece Osmanlı Devleti'nin yeni birtakım pürüzlerden ve güçlüklerden

korunmuş olabileceğini savunduğu" da, Alman sorumluluğu üzerinde duran birtakım yayınlarda devamlı olarak dile getirilmekteydi⁴⁸.

Almanya'nın suçluluğunu belirleyen ve tertiplerini çarpıcı biçimde ortaya koyan, Birinci Dünya Savaşı'ndaki katliamların öncesinden kalma önemli kanıtlar vardır. Alman düşünür Paul Rohrbach 1913 sonlarında kapalı bir toplantıda Alman kurmay subaylarına verdiği bir konferansta, ülkesinin Ermeni sorununa ilişkin politikasını kesin hatlarla tanımladı. Almanya'nın Batı Ermenistan'da radikal reformların yapılmasına izin vermemesi gerektiğini içtenlikle belirtti. Hatta ülkesinin Ermenileri yurtlarından uzak yerlere iskân etme, çeşitli araçlarla onları Bağdat demiryolu boyunca arazi satın almaya özendirme ve kendi ifadesiyle Rusya'ya karşı çelik bir duvar oluşturmak üzere, Batı Ermenistan'a Tatar ve Türk aşiretlerini nakletme yönünde çalışması gerektiğini öne sürecek kadar ileri gitti. Aralarında bazı üst düzey askeri görevlilerin de bulunduğu dinleyicileri, bu düşüncüyü olumlu karşıladı. Rohrbach, Kasım 1913 sonlarında Alman Asya Derneği'nde verdiği bir başka konferansta da aynı düşüncüyü dile getirdi ve Alman çıkarlarına hizmet ettiği için Batı Ermenistan'ın Osmanlı toprakları içinde kalması gerektiğine işaret etti. Bu ikinci konferansta üzerinde durduğumuz araştırmanın konusu açısından son derece büyük önem taşıyan ve Ermeni katliamlarındaki belirli esrarengiz yönleri aydınlatması muhtemel olan bir ifşaatta bulundu. Batı Ermenistan'ın "Türkiye'de bir kargaşa kaynağı" oluşturduğunu ve bunun "ancak Kürtleri kullanarak ortadan kaldırılabileceğini" belirtti. Rohrbach daha sonra, Ermenileri ezmede Kürtlerin kullanılmasına Almanya'nın itiraz etmeyeceğini kaçamaklı bir ifadeyle ilan ederek bu konuyu daha da açıklığa kavuşturdu.

(45) Ohandjian, *Armenien...*, s. 208.

(46) Paul Rohrbach, *Der Krieg und die deutsche Politik*, Dresden, 1914, s. 56.

(47) *Wien, Kriegsarchiv Armeeoberkommando Nachrichten Abteilung (KA AOK NA) 1918, Fasz. 5798, Konstantinopel, 20 August 1918, Na 21084 den naklen Ohandjian, Armenien...*, s. 137.

(48) Ohandjian, *Armenien...*, s. 208-209.

Alman yetkililer bütün bunları savaş yıllarında uygulamaya döktüler. Alman Büyükelçisi 4 Haziran 1915'te Babiâli'ye giderek, Said Halim Paşa'ya sunduğu bir muhtırada, ülkesinin Ermenileri Doğu Anadolu'dan uzaklaştırma olarak nitelendirdiği girişime tam destek verdiğini ve böyle bir hareketi "ulusal savunma açısından meşru bir yöntem" olarak gördüğünü teyit etti. Tarafsız devletlerin temsilcilerinin protestosu karşısında ise ülkesinin "müttefiki Osmanlıların içişlerine karışma niyetinde olmadığını" öne sürdü. Bu tür belgelerden, olgulardan ve benzer nitelikteki verilerden hareket eden Dr. Avetyan gibi bir tarihçi, Almanya'nın "Osmanlı Devleti içindeki Ermenilerin yok edilmesine doğrudan ve etkin biçimde katıldığı" sonucuna varmaktadır.

Almanlar gerçekten de Birinci Dünya Savaşı sırasındaki Ermeni katliamlarında belirli bir rol oynadılar. Londra'da çıkan Times'ın 29 Eylül 1915 tarihli sayısında, bazı Alman konsoloslarının, Osmanlı yetkililerini Ermenilere karşı kıskırttığı yazılmakta ve özellikle Halep'teki Alman Konsolosunun adı verilmekteydi. Anlaşıldığı kadarıyla Urfa gibi belirli yörelerde, Ermenileri acımasızca sindiren Osmanlı ordu birliklerinde Alman subaylar da vardı. Başka bazı yörelerde askerler Osmanlı Padişahının ve Alman İmparatoru'nun emirlerini yerine getirdiklerini bildiriyorlardı. Bizzat Ermeniler de Almanya'nın kendilerine nefretle baktığı ve kendilerine yönelik sevkîyatın ve katliamların planlamasına yardımcı olduğu kanısındaydı⁴⁹.

Osmanlı Devleti'nde, 1915'te istenmeden yaşanan tatsız olaylardan Almanları sorumlu tutanlar; Ermeni sevk ve iskânıyla kırımının Almanya'nın bilgisi ve oluruyla gerçekleştiğini savunuyorlardı. Onlara göre, İttifak Devletlerinin sorumluluğu ve suç ortaklığı, İttifak Devletlerinin, özellikle Almanya'nın müttefiki Osmanlı Devleti'ni tamamen kontrolü altında tuttuğu veya tutması gerektiği gerçeğinden kaynaklanıyordu⁵⁰.

1915 olayları yukarıda da değinildiği üzere daha çok Alman sorumluluğu çerçevesinde değerlendiriliyordu. "Deutsch-Armenische Korrespondenz (Berlin)" Dergisi'nin 25 Kasım 1918 tarihli sayısında; Mareşal Goltz'un Ermenilerin sürgün edilmeleri planını uygun görmüş olduğuna dair bir haber yer almaktaydı⁵¹. Yine İttihat ve Terakki Komitesi de bu düşüncenin faili olarak Almanları gösteriyordu. Talat Paşa ise Ermeni sorunu hakkında görüşmelerde bulunmak üzere İstanbul'a gelmiş olan Alman misyoneri Dr. Johannes Lepsius'a -sözüm ona-"Sizin planınızı uyguluyoruz" cevabını vermişti⁵². İstanbul'daki Amerikan Büyükelçisi Morgenthau'da hatıralarında; "Ermenilerin sevk ve iskân edilmesini Türklere, Almanların önerdiğini Alman Amiralî Usedom'un kendisine söylediğini yazmaktaydı⁵³.

22 Ekim 1915'te Avusturya-Macaristan'ın Trabzon Konsolosu Kwiatkowski'nin Viyana'ya gönderdiği bir yazıda: "Güvenilir Alman kaynaklarından edindiğim bilgilere göre, Ermenilerin zararsız bir hale getirilmesi

(49) Ersal Yavi, *1856-1923 Emperyalizm Kıskaçında Türkler, Ermeniler, Kürtler*, İzmir, 2001, s. 289-290.

(50) Ohandjanian, *Armenien...*, s. 210-211.

(51) 1915 olaylarından Almanya'yı sorumlu tutan ve suçlayanlar bu görüşlerini kanıtlamaya uğraşırken bazen çelişkiye düşmekteydiler. Nitekim Ohandjanian'ın Alman Generali von der Goltz ile ilgili yazdıkları bu çelişkiye güzel bir örnek oluşturmaktadır. Ohandjanian'a göre, Ermenilerin Anadolu'dan Mezopotamya'ya göçtürülmelerini öneren ve savunan Mareşal Colmar von der Goltz, bu görüşün aksine bir diğer Alman Generali Liman von Sanders ile birlikte sevk ve iskân kararına karşı gelen, bu karardan vazgeçilmesi veya hiç olmazsa sınırlı tutulması yönünde girişimlerde bulunmuştu. Hatta Goltz, Aralık 1915'te Musul'da, Sanders de Kasım 1916'da İzmir'de buradaki Ermenilerin sürgün edilmemesi için birçok defa girişimde bulunmuşlardı. (Uwe Feigel, *Das evangelische Deutschland und Armenien*, Göttingen, 1989, s.191-192; Guse, "Der Armenieraufstand 1915...", s. 617). Ohandjanian, sadece bazı Türk valilerinin ve Türk halkının bir kısmının değil, aksine Ahmet Rıza Bey ve Şeyhülislam gibi bazı komite üyelerinin de Ermenilerin sevk edilmesine karşı çıktıklarını, böyle bir uygulamanın Osmanlı Hükümetini zora sokacağını savunduklarını (Ohandjanian, *Armenien...*, s. 102.) yazmakta, fakat her nedense başta Colmar von der Goltz olmak üzere bir kısım Alman subaylarının da aynı görüşü paylaştıklarını göz ardı etmektedir.

(52) Ohandjanian, *Armenien...*, s. 213.

Gerçek olup olmadığının sorgulanması gereken ve Talat Paşa'nın Dr. Lepsius'a söylediği iddia edilen "Sizin planınızı uyguluyoruz" şeklindeki söylentinin bazı kitaplarda, Enver Paşa tarafından ifade edildiği belirtilmektedir. Güya, Enver Paşa, Lepsius'la yaptığı görüşmede; "Almanların Polonya'da yaptıklarını yapıyorum" demiş ve Lepsius'u huzurundan kovmuştu. (René Pinon'dan nakleden Timur, *Türkler ve Ermeniler*, s. 82).

(53) Henry Morgenthau, *Ambassador Morgenthau's Story*, New York, 1915, s. 365 den nakleden Ohandjanian, *Armenien...*, s. 213. Ayrıca bkz: Timur, *Türkler ve Ermeniler*, s. 55.

düşüncesi Almanya tarafından ortaya atılmıştı” denilmektedir⁵⁴.

Olaylardan ve yaşananlardan Almanya’yı sorumlu gören, tutum ve davranışlarını sorgulayarak, Almanya’yı suçlayan Ohandjanian,; “Belgeler açık bir şekilde gösteriyor ki Ermenilerin sürgün edilmesi İttifak Devletleri, özellikle Almanya tarafından Osmanlı Devleti’ne az veya çok önerilmişti. Avusturya-Macaristan Almanya’yı izlemekte ve hemen hemen tüm kararlar Almanya’dan gelmekteydi” diyordu⁵⁵.

Tüm bu suçlamaların yanı sıra Alman-Ermeni Cemiyeti adına Dr. Paul Rohrbach’ın Alman Başbakanı Graf Hertling’e gönderdiği yazıda; Alman Hükümetinin Hıristiyan Ermeni halkına yardım etmesi istenmekte ve suçlanan Almanya’nın “Ermeni politikasını” gözden geçirerek, suçlamalara karşı durabilmek için birtakım acil önlemler alması gerektiği belirtilmektedir:

16 “Savaş sırasında Ermeniler, Osmanlı Hükümeti tarafından sevk ve iskân edilmiştir. Ermeni halkının bir kısmı Rus Ermenistanı’na kaçarak zorunlu göçten kurtulmuşlardır. Daha sonra, Rusların ilerleyişi karşısında bu defa Müslümanlar batıya ve güneye doğru göç etmek zorunda kalmışlardır. Göçürülen Ermenilerin çoğu geri dönmüşlerdir. Eğer gerçekten Doğu Anadolu Ruslar tarafından boşaltılır ve Ermeni halkı koruma altına alınmaz, kaderiyle baş başa bırakılırsa, daha önce istenmeden yaşanan tatsız olaylar yeniden yaşanabilir. Bu da tüm dünyada büyük tepkilere yol açabilir ve bu tepkiler Alman Hükümetine de yönelebilir. Dolayısıyla Almanya’nın bu konuda gecikmeksizin önlemler alması ve girişimlerde bulunması gereklidir.

İtilaf Devletleri, Ermenilere bazı vaatlerde bulunmuşlar, özellikle İngiltere ve Fransa bağımsız bir Ermeni devleti sözü vermişlerdir. Amerika, Ermeni halkına para yardımında bulunmakta ve Amerikan misyonerleri bölgedeki çalışmalarını sürdürmektedirler. Alman Hükümetinin tüm bu gelişmeler

karşısında kayıtsız kalması, etkisiz bir politika izleyerek, bölgedeki nüfuzunu kaybetmesi beklenemez. Alman Hükümetinin Ermeni sorununun çözüme kavuşturulmasında aktif bir politika izleyerek, olumlu girişimlerde bulunması Almanya’ya yönelik suçlamaların ve tepkilerin sona erdirilmesinde etkili olacaktır.

Bugün zorunlu göçten geri kalan Ermeniler oldukça güç koşullar altında bulunmaktadırlar. İtilaf Devletleri tüm bu olumsuz gelişmeleri propaganda malzemesi yapmakta ve Almanya’yı suçlamak için canla başla çalışmaktadırlar. Nitekim Ermeni halkının kırıma uğratılmasında Alman Hükümetinin de rolü bulunduğu belirtilerek, Almanya doğrudan doğruya suçlanmaktadır. Bu nedenle Alman Hükümetinin Ermenileri koruyup gözetmesi, Ermeni sorununun çözüme kavuşturulmasında aktif ve olumlu bir siyaset izlemesi, Almanya’ya yöneltilen tüm suçlamaların yersiz ve gereksiz olduğunu ortaya koyacaktır.”⁵⁶

Avusturya-Macaristan İmparatorluğu’nun İstanbul’daki askeri ataşesi Joseph Pomiński; “Der Zusammenbruch des Osmanischen Reiches (Osmanlı İmparatorluğu’nun Çöküşü)” adlı eserinde konu ile ilgili olarak dikkat çekici ve çarpıcı bilgiler vermektedir:

“Osmanlı Hükümeti, Çanakkale zafetinden sonra, bütün Anadolu Ermenilerinin Kuzey Arabistan’a veya Irak’a ve Fırat kıyısındaki ıssız yerlere sevk edilerek oralarda yerleştirilmesi için emir vermişti.

“Bu emrin uygulanması ile Ermeni halkının Anadolu’daki nüfusunun azaltılmasına çalışılıyordu. Ermenilerin göç ettirilmesi öyle gizli sürdürülüyordu ki Avusturya-Macaristan Büyükelçisi Markgraf Pallavicini ile İstanbul’daki diğer yabancı ülkelerin temsilcilerinin bu olaydan ancak 1915 yılı yaz so-

(54) *Wien, HHSIA PA XII 463 Trapezunt*, 22. Oktober 1915, Nr. 70/P den aktaran Ohandjanian, *Armenien...*, s. 213.

(55) Ohandjanian, *Armenien...*, s. 221.

(56) *Deutsch-Armenische Gesellschaft an den Herrn Reichkanzler, Berlin, den 6. Januar 1918, PA-AA, Armenien, R. 14098, Bd. 49, Türkei Nr. 183.*

nuna doğru haberi olabildi. Ermenilerin yeni yerlerine yerleştirilmesi ile ilgili söylentiler o zaman kulağımıza gelmişti. Ancak ayrıntıları ve gerçeği daha sonra öğrenebildik.

“Ağustos ayı ortalarında Markgraf Pallavicini ile Alman Maslahatgüzarı Prens Hohenlohe, sadrazama başvurarak, Ermenilerin hayatlarının tehlikeye atılmasını her iki hükümetinde onaylamadığını söyleyerek bu hareketin derhal durdurulmasını istediler. Said Halim Paşa, Ermenilerin hayatlarından kaygı duyulmasının söz konusu olmayacağını ifadeyle sözlerine şöyle devam etmişti: Ermeniler sadece bir başka yere yerleştirilmiştir. Böyle bir uygulamaya da savaş durumunda olduğu için gerek görülmüştür.

“Öte yandan Amerika Büyükelçisi Henry Morgenthau ise hatıralarında 1914 sonbaharında Ermeniler hakkında Osmanlı Hükümetinin endişe verici düşüncelerine yer veriyordu. Kendisi 1915 yılında sözüm ona Amerika misyonları ve konsolosluklarından Ermenilerin katledileceklerine dair bilgiler almıştı. Talat, Enver ve Sadrazama yapılan rica ve tekliflerin de sonuçsuz kaldığını belirtiyordu.

“Morgenthau, buna bir çare bulabilecek tek kişinin Alman Büyükelçisi Baron Wangenheim olduğunu söyleyerek anlatmasına devam ediyordu: Wangenheim, Ermenilerin lehine her türlü arabuluculukta bulunmayı reddetmeyecekti, ama Osmanlı Hükümetinin aldığı karşı önlemleri de âdeta onaylayarak imparatorluğun kendini savunması olarak görebilecekti. Wangenheim’e göre, Osmanlı Devleti’nin bir tek büyük problemi vardı: O da, savaşın kazanılması için her vasitanın başarı ile kullanılmasıydı.

“Morgenthau, çeşitli Alman memurlarıyla yaptığı görüşmelere dayanarak Türklere, Ermenilerin Mezopotamya’ya yerleştirilmesi fikrini veren Almanları suçluyordu. Çünkü onlar, bu insanlık dışı hareketi, Osmanlı Devleti’ndeki siyasi emellerine erişmek için uygun görmüşlerdi. Her şeyden önce Erme-

niler İtilaf Devletleri yanlısı Türk düşmanı olarak biliniyordu. Böylece Almanların rakibi olmaları, Osmanlı Devleti’ndeki Alman planlarının gerçekleşmesine engel oluşturunuyordu. Diğer taraftan Irak’ın ıssız steplerinden geçen Bağdat demiryolunun Almanların mali desteği ile yapılmış olması ayrıca dikkat çekiciydi.

“Yaklaşık 10 yıl kaldığım İstanbul’da bu olayı doğrulayan herhangi bir kayda rastlamadım.”⁵⁷

1915 olaylarında Almanya’nın rolü, tüm olumsuz gelişmelerden sorumlu tutulması ve suçlanması Almanya’nın Osmanlı Devleti’ndeki ekonomik çıkarları ışığında değerlendirildiğinde, Taner Timur’un “Almanya, Ermeniler ve Mezopotamya” başlıklı incelemesi oldukça ilginç, bir o kadar da dikkat çekicidir:

“Almanlar, bütünüyle Osmanlı Devleti’ni nüfuz alanları saydıkları için yönetici zümreyi korumak zorundaydılar. Bununla beraber Hıristiyan azınlıklara da duyarsız kalamazlardı.

Gerçekten Alman diplomasisinde Ermenilere karşı iki eğilim oluşmuştur. Bunlardan birincisi din ve kültür seviyesi bakımından kendilerine yakın gördükleri Ermenileri korumak ve nüfuz politikalarında onlardan yararlanmaktı. Bu eğilimi en hararetli biçimde misyonerler temsil etmiş ve bunlar yönetici zümre arasında da taraftar bulmuşlardır. Zaten savaştan önce pangermanist teorisyenler Ermenileri, Bağdat demiryolu boyunca yerleştirme teorileri geliştirmişlerdi. Bu görüş bir ölçüde Ermeni yandaşları ile Jön Türk yandaşlarını uzlaştırıyordu.

Savaş başladıktan ve Osmanlılar Almanya’nın yanında savaşa katıldıktan sonra durum değişti. Bununla beraber Ermeni sempatisini misyonerler çalışmalarını durdurmazlardı. Bunlardan ilahiyat doktoru Johannes Lepsius, sevk ve kırım haberleri yayı-

(57) Joseph Pomiankowski, *Osmanlı İmparatorluğu’nun Çöküşü: 1914-1918 Birinci Dünya Savaşı*, Çev: Dr. Kemal Turan, Kayhan Yayınları, İstanbul, 1990, s. 52).

lınca Osmanlı Devleti'ne gitmiş ve bir rapor hazırlamıştı. Dönüşünde Protestan ileri gelenlerinden on kişilik bir komisyon kuruldu ve heyet İmparator II. Wilhelm'i ziyaret etti. R. Pinon'a göre, ziyaretten sonra İmparator, kendi eliyle bir mektup yazarak, İttihatçı yönetimi müdahale etmekle tehdit etmiş, fakat Alman Hükümeti 'sorun tamamen Türklerin iç sorunudur' diye bunu önlemişti.

Doğu cephelerinde olup bitenleri Ermenilere sempati duyarak izleyen siyasal bilimler profesörü R. Pinon'un gözlemleri de ilginçtir. Günümüzde Ermeni tarihçileri, soykırım konusunda J. Lepsius'u başlıca kaynaklardan biri olarak görmektedirler. Fakat R. Pinon'un anlattıkları Ermeni sevk ve kırmında Almanların sorumluluğunu da ortaya koymaktadır. Ayrıca R. Pinon, Alman misyonerlerinin çabalarını Alman diplomasisinin ikinci cephesi olarak değerlendirmiştir. Bizzat J. Lepsius, hakkında yazdıkları da şunlardır: Kendisi aynı zamanda bir Alman yurtseveridir. Ermenilerle ilgilenirken Almanya'nın siyasi ve iktisadi etkisini de gözden uzak tutmuyordu ve bir gün Ermenilerin, Asya Türkiyesi'nde Alman nüfuzunun yayılıp, yerleşmesinde en iyi ajanlar olacağı umudunu besliyordu.”⁵⁸

Dünya savaşının başlaması ve büyük umutlarla çıkılan Sarıkamış seferinin büyük bir felaketle sonuçlanması, Osmanlı ordusunun ve savaşın denetiminin, gittikçe artan düzeyde Alman subaylarına terk edilmesine neden oldu. Osmanlı Devleti ise artık büyük Avrupa savaşının bir yan cephesi olarak görülmekteydi. Osmanlı ordusu Alman Yüksek Komutanlığına bağlı bir ordu, Osmanlı Genelkurmayı ise Alman Genel Kurmayına bağlı bir ordu karargâhı olarak muamele görüyordu. Alman denetimindeki Osmanlı Genelkurmayı bütün önemli kararları, sefer planlarını ve her tür yığınağı zaten Alman Genelkurmayının emir ve denetimi altında yapmaktaydı. Bütün bu önemli yazışmalar ve hazırlık çalışmalarının Alman subaylar denetiminde ayrı bir şekilde arşivlenmesi işlemine

de devam ediliyordu. En üst düzey komutanlar dâhil, hiçbir Türk subayı plan ve yazışmalara ulaşamıyordu ve bu uygulama savaşın son dönemine kadar devam ettirildi⁵⁹.

Yukarıdaki bu alıntı, Büyük savaş sırasında Osmanlı Devleti'nin tamamıyla Almanya'nın kontrolü altında olduğunu, bütün önemli kararların Alman Genelkurmayının emir ve denetimi altında alındığını göstermektedir. Bu gerçeklerden hareketle İlber Ortaylı da haklı olarak; “Birinci Dünya Savaşı'ndaki ilk yenilginin ardından, istilacı ordulara gösterilen silahlı Ermeni desteği, Alman Genelkurmayı'nın da ısrarlı önerileriyle sevk ve iskân (zorunlu göç) kararının alınmasına sebep oldu” demektedir⁶⁰.

Sonuç Yerine

Savaşın başlangıcından Brest-Litovsk barış görüşmelerine kadar 3. Ordu Kurmay Başkanı olarak Türk Kafkas Cephesinde üç buçuk yıl görev yapan böylece ülkeyi ve insanlarını yakından tanıyabilme, olaylara ve olayların arka planına derinlemesine bakabilme olanağı bulan Alman subaylarından Felix Guse, Ermenilerin düşmanla işbirliği ettiğini, Ermeni huzursuzluğunun tüm Anadolu'ya yayıldığını, isyan eden Ermenilerin cephe gerisinde büyük bir tehdit oluşturduklarını belirttiikten sonra, ne yapılabilirdi? sorusunu yöneltiyor ve zorunlu göç kararının alınması ile ilgili olarak şunları yazıyordu:

“Ermeni ayaklanması, gittikçe geniş bir çevreye yayılıyor ve Ruslarla yapılan antlaşmalara uygun olarak yürütülüyordu. Ruslar tarafından sürekli olarak kışkırtılan Ermenilere, telgraf tellerini sabote ederken rast geliniyordu. Rusların, cephenin neresinden saldırıya geçecekleri önceden tahmin ediliyor ve işte o zaman Ermeniler, derhal cephe gerisinde silaha sarılıyorlardı... Durum böy-

(58) Timur, *Türkler ve Ermeniler*, s. 60-62.

(59) Hayrullah Gök-Mesut Uyar, “Birinci Dünya Savaşı'ndaki Alman Askeri Yardım Heyeti'nin Bilinmeyen Bir Yönü: Bir Arşiv Yağmasının Hikâyesi”, *Toplumsal Tarih*, Sayı: 83, Kasım 2000, s. 6-7.

(60) Ortaylı, “Ermeni Sorunu...”, s. 44.

leyken bir defa olsun kendimizi Türklerin yerine koyalım. Türk birliklerinin güçlü olduğu yerlerde Ermeniler bağlılık yemini ediyorlar, Rusların bir taarruzu beklendiğinde ise cephe gerisindeki köylerden silah sesleri yükseliyordu. Bu kritik an da Ermenilerin düşmanca davranışlardan vazgeçip, soyluluk gösterip göstermeyeceklerinin sabırla beklenmesi gerekiyordu. Savaşmakta olan bir ordudan da böyle bir şeyin beklenmesi biraz fazla bir iyimserlik olurdu. Türk Hükümetinin bulduğu çözüm şuydu: ‘Ülke -Anadolu- Ermeniler tarafından boşaltılacaktı’. Kendilerini savunmak zorunda olan Türklerin başka bir çözüm yolu bulmaları pek mümkün görünmüyordu ve bu konuda söylenecek veya yapılacak başkada bir şey yoktu.”⁶¹

Almanya’nın askeri kanadının Ermeni sorununa bakış açısını yansıtan Guse, makalesinin devamında dikkate değer değerlendirmeler yapmaktaydı:

“Zorunlu göç (sevk ve iskân) esnasında elbette Ermeniler birtakım güçlükler ve sertliklerle karşılaşmışlardı. Ancak, Osmanlı Hükümeti, zorunlu göç sırasında karşılaşılacak her türlü tehlikeye karşı alışılmışın dışında güvenlik önlemleri aldı. Hiç şüphe yok ki alınan önlemlere rağmen birçok insan istenmeden de olsa göç yollarında yok oldu. Fakat bugün Batı kamuoyu, Ermenilerin devamlı şikâyet ve yakınmaları üzerine göç yollarındaki Ermeni halkına zulüm ve kitlesel mezalim yapıldığını zannetmektedir. Hâlbuki olanları ve yapılanları topluca değerlendirmek, bu konuda biraz ölçülü davranmak gerekmektedir. Ermenilerin raporları (anlatıları) daha çok propagandaya yönelik olarak kaleme alınmıştır. Çoğu defa olaylar abartılmakta ve sürekli olarak hep aynı şeylerden söz edilmektedir. Bundan başka Ermenilerin tüm söylediklerine inanmak ve doğruluğunu peşinen kabul etmek de yanlıştır. Bu konuda olayları bizzat gözlemekle bir başkasından duyum almak arasındaki farkı da yakalamak gerekir. Nitekim hayatında bir kez olsun Trabzon’da bulunmamış bir kişinin Trabzon’la ilgili olay-

lar hakkındaki raporu, orada ikâmet edenin raporundan çok daha iç karatıcı kötü haberler içermektedir.

“Türklerin, Ermenilerin yok edilmesi doğrultusunda emir vermiş oldukları iddia edilebilir. Ancak bu konuda elle tutulur bir delil bulunmamaktadır. Gerçi Talat Paşa’nın yargılanması sırasında böyle birtakım deliller mahkemeye sunulmuşsa da tüm bunlar, Ermeniler tarafından kaleme alınmış propandada amaçlı ve aslı esaslı bulunmayan bazı düzmece delillerdi. Sözün özü bu konuda mahkemeye inandırıcı deliller sunulmamıştı.

“İşin asıl garip tarafı ise Alman kamuoyunun büyük bir kısmının müttefikimiz için değil, aksine onun düşmanı Ermeniler için çalışıyor olmalarıdır. Almanya’da -bugün de olduğu gibi- Türklerden çok Ermenilerin haksızlığa uğradıkları kanısı yaygındır. Alman kamuoyunun sorunu bu şekilde algılamasında elbette ki Dr. Lepsius’un büyük katkıları olmuştur. Aslına bakılırsa ‘*Asıl acınacak Türklerdi. Çünkü onların acılarını dindirecek, sıkıntılarını giderecek ve uğradıkları büyük haksızlığı Batı kamuoyuna duyuracak ne Alman ne de Amerikan misyonerleri bulunmaktaydı.*’ Ermeniler kendilerini acındırmayı çok iyi becerdiler ve yıllarca bu türden propagandalar yaptılar.”⁶²

Yaşadıklarını, gözlemlerini ve duyularını bazı kaynaklardan yaptığı alıntılarla da pekiştirerek, “Ermeni sorununu” gerçekçi bir yaklaşımla ele alan Guse, suçlanan ülkesini aklamaya çalışırken, çarpıcı ifadeler kullanmakta, ilgi çekici açıklamalar yapmaktaydı:

“Zorunlu göç esnasında doğru olmayan birtakım olumsuzluklar görülmekteydi ve zaten Türkler de bunu inkâr etmemektedirler. Hatta bu yüzden bazı cezalar da verilmişti. Kötü niyet sahibi bir iki hükümet görevlisinin yanı sıra birçok Alman konsolosluk raporunda; bazı valilerin -Erzurum ve Halep Valileri gibi- güçleri yettiği kadarıyla, açıktan

(61) Guse, “Der Armenieraufstand 1915...”, s. 615-616.

(62) Guse, “Der Armenieraufstand 1915...”, s. 616-619.

açığa Ermenilere yardım ettikleri de vurgulanmaktaydı. Diğer taraftan Goltz, Liman, Cemal, ayrıca İzmir Valisi gibi yetki sahibi kişiler, Ermeni sevk ve iskânından vazgeçilmesi yönünde görüş belirtmiş, hatta bununla da yetinmeyerek birtakım aktif girişimlerde bulunmuşlardı.

İtilaf devletleri, Dünya Savaşı süresince son derece kapsamlı ve asılsız bir mezalim propagandası üzerinde yoğunlaştılar, Ermeni sorununu kendi hedefleri doğrultusunda kullanmaya, Alman entelektüellerini Ermeni mezaliminin failleri olarak göstermeye çalıştılar. Aslında bu asılsız iddiayı çürütmek için bir şeyler söylemek akılsızlık olur. Yine Almanların, nüfusu azaltılan ülkeyi -Osmanlı Devleti'ni- kolonileştirmek için Ermenilerin

Mezopotamya'ya göç ettirilmelerini arzularını iddia edilmektedir. Bu iddia da kayda değer görülmemiştir. Çünkü bunun bir düşman propagandası olduğu açıktır.

Son olarak, Alman Hükümetinin birkaç defa, Osmanlı Devleti'nin almış olduğu önlemleri yumuşatmaya yönelik etkin girişimlerinin bulunduğunu ve birçok Alman'ın mümkün olduğu kadarıyla çekilen sıkıntıları hafifletmek için ellerinden geleni yaptıklarını bir kere daha vurgulamak gerekir. Ancak, Alman Hükümeti daha fazlasını yapabilmek konumunda değildi. Çünkü Osmanlı Devleti, içişlerine karışılmasını istemediği için haklı olarak bu gibi yakışıksız girişimleri de reddetmekteydi.”⁶³

(63) Guse, “Die Armenieraufstand 1915...”, s. 617-620.